

3-ші кітап Синтаксис ✓

Баймуратов А.

Тәңір "Құрал"
Сөздің маңызы мен түрлері
III-ші тіл тағылым
кітабы.

4 басылымы.

Төс қазық, 1927.

72 бет.

چەر ۋە جۇزنىڭ ھەقبە كىشىلەرى، بىرىگىندە!

494

B-381

بايتۇرسىن ۇلى اقىمەت.

ءتىل - قۇرال

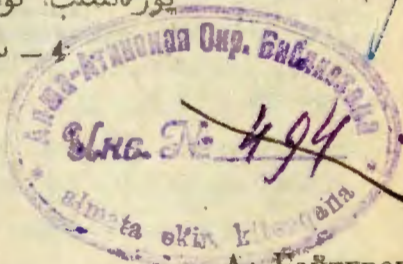
سوزنىڭ جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

III نىشى ءتىل تاننىقىش كىتاب.

3578

C. X.

تۈزەتىلىپ، تولىقتىرىلىپ، جاڭا مىلە مەن
4 - نىشى باسلىۋى.

A. Baytursyn ul'.

A. Байтурсунов

'ТЪЛ-ҚУРАЛ

III'тыл таньтқыс кытав

4-нсы басылуу

ГРАММАТИКА КАЗАКСКОГО ЯЗ

„ТИЛ-ҚУРАЛ“

Книга III-я. Синтаксис

Издание 4-тое

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО К.А.ССР.

5 9 2 7 1

Типография „Коминтерн“
Центрального Издательства
Народов СССР.

Ленинград, Екатеринбургск., 87
Главлит № 75062.
Тираж 13.000 экз.—4¼ л.
Заказ 767,

PK

19507

PK

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КаССР им. А. С. Пушкина
ИНД. № 1195584

سويلەم جۇيەسى.

سويلەم دەگەننىمىز، سۆزدەردىڭ باسىن قۇراستىرىپ، بىرەۋ ايتقان وي. سويلەگەندە، جازعاندا كىم دە بولسا، ويىن ايتادى. ويىن ايتىۋعا تەيىستى سۆزدەردى الادى دا، ولاردىڭ باسىن قۇراپ، بىرىنە بىرىنىڭ قىرىن كەلتىرىپ، قىيىنداسىمىرادى. قىرى كەلەتۇن سۆزدەر، تۇرغان كۇيىندە الاسادا، قىيىنداسا قالادى. قىرى كەلمەيتۇن سۆزدەردى، قىيىنداستىرىۋۇش قىرىن قىرلارنى وزگەرتىپ، قىيىنۇن كەلتىرەمىز.

قىرى كەلەتۇن، كەلمەيتۇن سۆزدەردى مېيىسال مەن كۆرسەتمەيىك: «قىس قاتتى، قار قالىڭ، كۇن سۇۋىق» دەگەندە ۇش سويلەم بار. ۇشەۋىنىڭ دە شىندەگى سۆزدەر وزگەرىلمەستەن المنعان جانا وزگەرىلمەي اتى قىرلارى كەلىپ قىيىنداسىپ تۇر. ەندى باسقا سويلەمدەردى الىپ قارايمىق:

«ەلدىڭ مالى دالادا، بىتكەن جانى جالادا، كوپى جاتىر قالادا». مۇندادا ۇش سويلەم. ۇشەۋىنىڭ دە شىندەگى سۆزدەر وزگەرىلمەي المنعان بىر سۆز جوق - بارى دە وزگەرىلىپ تۇر. قىرلارنى كەلتىرىپ، قىيىنداستىرىۋۇش ۇشەۋىن وزگەرتىپ تۇرغان - تۇرغان تۈپكىلىكتى كۇيىندە اساق، قىرلاۋى جاناسايدى، بىرىنە بىرى قىيىنداسايدى. قىرلارنى وزگەرتىپ الىپ قارايمىق، نە بولىپ شىعار ەكەن:

«ەل، مال، دالا، بىتكەن، جان، جالا، كوب، جاق، قال»، - وسى سۆزدەردەن: «ەلدىڭ مالى دالادا، بىتكەن جانى جالادا، كوپى جاتىر قالادا» دەگەن ويلاردى ۇمىۋعا بولارما؟ - ارينە، بولمايدى.

سوندىقتان اۋىزدان شىققان سۆزدىڭ بارى سويلەم بولا بەرمەيدى. ايتىمۇ - شىنىڭ ويىن تىڭداۋشى ۇهارلىق داراجادا تۇسىنىكتى بولىپ ايتىلعان سۆزدەرغانا سويلەم بولادى. سوندىقتان سويلەمنىڭ جانى، سۆزدەردىڭ باسى ماھانالى بولىپ قۇرالدى (قىسقا ايتقاندا سويلەمنىڭ ماھاناسى). ولاي بولماسا، قۇر سۆزدەردىڭ باسىن قۇراپ ايتقان مەن سويلەم بولمايدى. سويلەم شىندەگى سۆزدەردىڭ باسىن قۇراپ ايتقان مەن سويلەم بولمايدى. سويلەم شىندەگى سۆزدەردىڭ باسىن تۇسىنىكتى ەتىپ قۇراستىرىۋۇش، سويلەمدەردى تۇسىنىكتى ەتىپ جاساۋ تۇۋرالى سۆز تابىيىعاننان شىققان تۇرلى زاڭدار، ئارتىبتەر بار. قىسقاسىنان ايتقاندا ۇز الدىنا بىلەرلىك تولىپ جاتقان بىلىمدەر بار.

ول بىلىمدەر سۇيەم جۇيەسى دەپ اتالادى. سويلەم جۇيەسى ەكەن بولمىدە: بىرى سويلەم شىندەگى سۆزدەر تۇۋراسىنداعى بىلىم. سويلەم شىندەگى سۆزدەر سويلەم مۇشەلەرى دەپ اتالادى.

قاي ەتەك؟ نە بولماق؟ نەشەك؟ نەمەنە؟ قالاي؟ كىمىكى؟ قايسى؟ نەنكى؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىۋ.

جەڭلىككە ئۇشىن باس مۇشە - باستاۋشى دەپ، بايانشى مۇشە - بايانداۋشى دەپ اتالدى. مۇنان بۇلاي جەڭلىككە ئۇشىن باس مۇشە، بايانشى مۇشە دەپ جاتباي، باستاۋىش، بايانداۋىش دەپ قىسقا تۈرلەردىن تۇتىنامىز. مېمىر نەشە سويلەمدەردى مېمىسالىسا، باستاۋىش بەن بايانداۋىش قالاي تابىلاتۇن كۆرەيمەك.

§1 باستاۋىش.

باستاۋىش بولاتۇن سوز تابتارى:

اۋەلى-باستاۋىش بولاتۇن اتاۋ تۇلعاسىندا زات-سەسم مېمىسالىسا: بالا وينايىدى. ات شابادى وت جانادى. بۇل سويلەمدەردىڭ شىندە باستاۋىش قاي سوز ەكەنن اۋەلى شكى بەلگىسى مەن تاۋىپ قارايمىق. ولاي تابىۋ ئۇشىن مېمىسالىسا المنعان سويلەمنىڭ ار قايسىسىندا نە تۇۋرالى سويلەنىپ تۇرعانن اشىۋ كەرەك.

1-بىشى سويلەم: بالا وينايىدى. مۇندا كىم تۇۋراسىنان سويلەنىپ تۇر؟-بالا تۇۋراسىنان.

2-بىشى سويلەم: ات شابادى. مۇندا نە تۇۋراسىنان سويلەنىپ تۇر؟ ات تۇۋراسىنان.
3-بىشى سويلەم: وت جانادى. مۇندا نە تۇۋراسىنان سويلەنىپ تۇر؟ وت تۇۋراسىنان.

سۇيتىپ بۇل سويلەمدەردە بالا، ات، وت تۇۋراسىنان سويلەنگەن بولپ شىقتى. ولاي بولسا، بۇل سوزدەردە باستاۋىشنىڭ شكى بەلگىلىرى بار، سوندىقتان بۇلار باستاۋىش بولمۇغا تىيىس.

ەندى تىسقى بەلگىلىرى مەن تاۋىپ قارايمىق. ولاي تابىۋ ئۇشىن كىم؟ نە؟ دەپ سۇراۋ سالىۋ كەرەك. سول سۇراۋغا قاي سوز جاۋاب بەرسا، اشىپ ايتقاندا قاي سوز سۇراۋغا جاۋاب بولمىپ تابىلسا، سول سوز باستاۋىش بولماق. 1-بىشى سويلەم: بالا وينايىدى، كىم وينايىدى؟ بالا. 2-بىشى سويلەم: ات شابادى. نە شابادى؟ ات. 3-بىشى سويلەم: وت جانادى. نە جانادى؟-وت. سۇيتىپ بۇل سويلەمدەردە كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرگەن سوزدەر: بالا، ات وت بولمىپ شىقتى. ولاي بولسا، بۇل سوزدەردە باستاۋىشنىڭ تىسقى بەلگىلىرى بار بولمىپ تابىلدى. شىكى، تىسقى ەكى بەلگىسى دە بار بولغان سول بۇل سوزدەر باستاۋىش بولادى.

بالا، ات ت اتاۋ تۇلعاسىندا تۇرعان زات سەسمدەر. ەكىشى باستاۋىش

بولاتۇن ئاتا تۇلغاسىنىڭ سەن-سەنم مېيىل: كۆپ قورقمايدى؛ تەرەڭ باتىر ئادى. بۇل سويلەمەردە سويلەنمى، سوز بولمىپ وتىرعان كۆپ بىن تەرەڭ سولاي بولغان سولۇ شىكى بەلگىسى بويىنشا باستاۋىش كۆپ بىن تەرەڭ بولۇغا تىيىس. تىسقى بەلگىسى مەن قاراعاندا كىم قورقمايدى؟-كۆپ. نە باتىر ئادى تەرەڭ مۇندادا كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەپ تۇرغان «كۆپ» بىن «تەرەڭ» دەگەن سوزدەر. شىكى-تىسقى بەلگىسى بىردەي تابىلىپ تۇرغان سولۇ، بۇل سوزدەر باستاۋىش بولادى. «كۆپ» «تەرەڭ» دەگەن سوزدەر ئاتا تۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەن-سەنمەردە. «قۇشنىشى-باستاۋىش بولاتۇن ئاتا تۇلغالى سەن-سەنم مېيىل: بىرەر مەنگە بەسەۋ كۆپ. بىرەر تويىم سەكەرەدى. شىكى بەلگىسى بويىنشا باستاۋىش بەسەۋ، بىرەر بولۇغا تىيىس؛ ۋىتكەنى 1-بىشى سويلەمە سوز بولمىپ وتىرعان بەسەۋ، 2-بىشى سويلەمە، بىرەر دەگەن سوزدەر.

تىسقى بەلگىسى مەن نەزەسەڭ: بىرەر مەنگە نە كۆپ-بەسەۋ؛ كىم تويىم سەكەرەدى؟ بىرەر.

بۇل باستاۋىشتىڭ تىسقى بەلگىلەرى بەسەۋ، بىرەر دەگەن سوزدەردەن تابىلغاندىن كۆرسەتەدى. شىكى، تىسقى ەكى بەلگىسى دەۋسى بەسەۋ، بىرەر دەگەن سوزدەردەن تابىلغان سولۇ باستاۋىش وسىلار بولادى. بەسەۋ، بىرەر ئاتا تۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەن-سەنمەردە.

«تورتىنىشى» - باستاۋىش بولاتۇن ئاتا تۇلغالى سەنمەنىڭ مېيىل: مەن كەلدىم؛ سەن كەتتىڭ. ول تەرەڭ؛ بۇل تايىم.

1-بىشى سويلەمە مەن تۇۋرالى، 2-بىشى سويلەمە سەن تۇۋرالى، 3-بىشى سويلەمە ول تۇۋرالى، 4-بىشى سويلەمە بۇل تۇۋرالى سويلەنمىپ تۇر. سوندىقتان مەن، سەن، ول، بۇل باستاۋىش بولادى. بۇل شىكى بەلگىسى بويىنشا. ەندى تىسقى بەلگىسى مەن قارايتى: كىم كەلدى؟-مەن؛ كىم كەتتى؟-سەن؛ نە تەرەڭ؟-ول؛ نە تايىم؟-بۇل. كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەپ تۇرغان سوزدەر. مەن، سەن، ول، بۇل؛ سوندىقتان بۇل سوزدەر باستاۋىش بولاتۇنى داۋىس. «سۇيىنمى، مەن، سەن، ول، بۇل دەگەن سوزدەر شىكى بەلگىسى مەن دە باستاۋىش بولمىپ شىعەپ تۇر.

بۇل سوزدەر ئاتا تۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەنمەنىڭ. بەسەۋىشى-باستاۋىش بولاتۇن ەتستىكتىڭ ئۇيىق رايى مەن سەيشەگە اينالغان تۇرلەرى. مېيىل: المىساق جوق؛ اتمىساق بر. وقىۋ وشايلىنىدى. جىيىلغان كۇرەسكە تويماي.

مۇندا سوز بولمىپ وتىرعاندا: 1-بىشى سويلەمە المىساق، 2-بىشى سويلەمە اتمىساق، 3-بىشى سويلەمە وقىۋ، 4-بىشى سويلەمە جىيىلغان.

ئىشكى بەلگىسىنىشە السباق، اتسباق، وقىۋ، جىمىلغان باستاۋىش بولادى.
(سولار تۇۋرالى سويلەپ وتىرمىز) تىسقى بەلگىسىنىشە باستاۋىش بۇلاتۇن سول
سوزدەر: نە جوق؟ - السباق؛ نە؟ بار؟ - اتسباق؛ نە وگايلاندى؟ - وقىۋ؛ كىم
كۆرەسكە تويىماس؟ - جىمىلغان.

السباق، اتسباق تىسقىنىڭ تۇيىق رايىنداغى سوزدەر؛ وقىۋ مەن
جىمىلغان تىسقىنىڭ ەسىمىشەگە اينالغان تۇرىندەكى سوزدەر.

التىنىشى باستاۋىش بولانۇن ۇسنەۋ جانا ۇستەۋ ورنىندا جۇرەتۇن سوزدەر.
مىسال: «ارى السىتاتادى؛ بەرى جاقىندا تادى. شابشاڭ اسىقتىرادى؛ سوڭىرا
كەشكىتەرەدى. بۇل سويلەمدەردە «ارى، بەرى، شابشاڭ، سوڭىرا تۇۋرالى
سويلەنىپ تۇر. بۇلار باستاۋىش بولمۇ كەرەك. بۇل ئىشكى بەلگىسىنىشە، نە السىتاتادى؟
«ارى، نە جاقىندا تادى؟ بەرى، نە اسىقتىرادى، شابشاڭ، نە كەشكىتەرەدى؟ سوڭىرا.
سۇراۋ بويىنشا، نەمەسە تىسقى بەلگىسى بويىنشا دەگەندە: «ارى، بەرى،
شابشاڭ، 1) سوڭىرا دەگەن سوزدەر باستاۋىش بولادى.

بۇل «تورت سوزدىڭ تورتىۋى دە نە ۇستەۋلەر، نە ۇستەۋ ورنىندا جۇرەتۇن
سوزدەر.

1 جەتىنىشى. باستاۋىش بولانۇن دەمەۋ مەن دەمەۋ ورنىندا جۇرتۇن سوزدەر
مىسال: «الدە» از ايتىلادى. «با» كوپ ايتىلادى، «بالا-كىي» سىپرەك ايتىلادى.
بۇل سويلەمدەردە «سوز بولىپ تۇرغان «الدە» «با» «بالا-كىي» بۇلار
سوندىقتان باستاۋىش بولمۇغا «تىيىس. بۇل ئىشكى بەلگىسىنىشە.

نە از ايتىلادى؟ - «الدە»، نە كوپ ايتىلادى؟ - «با»، نە سىپرەك ايتىلادى؟
«بالا-كىي».

تىسقى بەلگىسىنىشە «الدە»، «با»، «بالا-كىي» باستاۋىش بولمى شىعادى.
«الدە»، «با» «بالا-كىي» دەگەن سوزدەر دەمەۋلەر. 1

سە غىزىنىشى - باستاۋىش بولانۇن جالعاۋلىق جانانا جالعاۋلىق ورنىندا
جۇرەتۇن سوزدەر، 1

مىسال: ««ۇشمن» ۇش ايتىلغاندا، «ارقىلى» بىردە ايتىلمايدى. مۇندا
«سوز بولمىپ تۇرغان «ۇشمن» مەن «ارقىلى». سوندىقتان بۇلار باستاۋىش
بولادى دەيمىز. بۇل ئىشكى بەلگىسىنە قاراپ ايتىپ تۇرغانىمىز.

ەندى تىسقى بەلگىسىنە قارايتى. نە «ۇش ايتىلغاندا؟ «ۇشمن». نە بىردە
ايتىلمايدى؟ - «ارقىلى». تىسقى بەلگىسى بويىنشا باستاۋىش بولانۇن «ۇشمن»
مەن «ارقىلى». «ۇشمن»، «ارقىلى» دەگەن سوزدەر جالعاۋلىقتار.
توغىزىنىشى - باستاۋىش بولانۇن وداعاي.

1 شاپشاڭ - ۇستەۋ ورنىندا جۇرەتۇن سەن - سىم.

مېسال: « ۱، قۇداي! » « ۲، قۇداي! » كۆيزەلگەننىڭ بەلگىسى؛
« تەك! » « تايىت! » « ۳، قۇداي! » بۇيرىغاننىڭ بەلگىسى. مۇندا « سوز بولمى
تۇرغان! » « قۇداي! » « ۴، قۇداي! » « تەك! » « تايىت! » « ۵، قۇداي! »
سۈندىقتان بۇل سوزدەر باستاۋىش بولادى. بۇل شىكى بەلگىسى مەن بىلگەنمىز.
ەندى تىسقى بەلگىسى مەن قارايتىق. نە كۆيزەلگەننىڭ بەلگىسى؟ « ۱، قۇداي! »
« ۲، قۇداي! » نە بۇيرىغاننىڭ بەلگىسى؟ « تەك! » « تايىت! » « ۳، قۇداي! » تىسقى
بەلگىسى مەن دە بۇل سوزدەر باستاۋىش بولمى شىقتى.
« ۱، قۇداي! » « ۲، قۇداي! » « تەك! » « تايىت! » « ۳، قۇداي! » دەگەن
سوزدەر وداعىلار.

ۋەتەنشى - باستاۋىش بولاتۇن بۇتەن سويلەم.

مېسال: « سەنكى، مەنكى » دەگەن كوڭىل تارلمى: « ۱، جات! »
بەرى جات! » دەگەن تۈسەك تارلمى.
مۇندا ايتىلىپ تۇر « مەنكى، سەنكى » دەگەن « ۱، جات! » بەرى
جات! » دەگەن تۇۋرالى. سۈندىقتان بۇل سويلەمدەر شىكى بەلگىسى بويىنشا
باستاۋىش بولىۋعا ئىيىس. تىسقى بەلگىسى بويىنشا نە بولمى شىعار ەكەن.
نە كوڭىل تارلمى؟ « سەنكى مەنكى » دەگەن. نە تۈسەك تارلمى؟
« ۱، جات! » بەرى جات! » دەگەن « تىسقى بەلگىسى بويىنشا بۇل سويلە
لەمدەر باستاۋىش بولمى شىقتى. « سۈيىتىپ، ەندى قورنىتىپ ايتقانمىزدا: باستاۋىش
بولادى. « سوز ئايتارنىڭ تۈەننى: »

(1) رات - سەم، (2) سەن - سەم، (3) سان - سەم، (4) سەمەنك،
(5) ەتەستەك، (6) ۇستەۋ (7) دەمەۋ (8) جالعاۋلىق (9) وداعاي، جانا بۇتەن
سويلەمدەر.

قوسارلى باستاۋىش. باستاۋىش « سوز بەن ايتىلماي، » سۈر نەشە
« سوز بەن ايتىلسا، قوسارلى، نەمەسە كۇردەلى. دەپ انايمىز.
مېسالدار: (1) تاماعى جوقتىق ئايتىرار. مۇندا تاماق جوقتىق جايىنان
ايتىلىپ تۇر. نە ئايتىرار؟ - تاماعى جوقتىق. (باستاۋىش ەكى « سوز بەن
ايتىلىپ تۇر).

(2) اسىق ويناغان ازار. مۇندا اسىق ويناغان تۇۋرالى ايتىلىپ تۇر.
كىم ازار؟ - اسىق ويناغان.

(3) جۈنگە تارتقان جۈندەر. مۇندا جۈنگە تارتقان تۇۋرالى ايتىلىپ
تۇر. كىم جۈندەر؟ - جۈنگە تارتقان.

(4) سىپىرا جالماڭ جالماڭ. مۇندا سىپىرا جالماڭ جايىنان ايتىلىپ تۇر.
كىم جالماڭ؟ - سىپىرا جالماڭ.

(5) تۈنە، جامان توشكار.

مۇندا توي جامان نۇۋرالى ايتىلىپ تۇر. كىم توڭار؟ - تونى جامان.
(6) جەتتى اتاسىن بىلىمگەن - جەتتىم. مۇندا جەتتى اتاسىن بىلىمگەننىڭ
جاينان ايتىلىپ تۇر. كىم جەتتىم؟ جەتتى اتاسىن بىلىمگەن.

اسلىمىدا باستاۋىش بولاتۇن زات - ەسىم. باستاۋىش بولغان جەردە زات -
ەسىم بولماي قالمايدى. ەبىراقى بىردە ايتىلادى، بىردە ايتىلماي ويىدا تۇرادى.
زات - ەسىمىن باسقا باستاۋىش بولغان سوزدەر زات - ەسىمنىڭ ورنىدا، نەمەسە
ارقىسىدا باستاۋىش بولا الادى. جوعارىدا مېسالعا المنعان سويلەمىدەردە سويلەۋ
بولمىدەرنىڭ ەبارى باستاۋىش بولمۇغا جارايتۇن بولمى شىقتى. ەتۇپىن قازىب
قاراستىرا كەلگەندە، سولارنىڭ ەبارىدە (زات - ەسىمىن باسقاسى) باستاۋىش
بولمى تۇرغاندارى نە زات - ەسىمنىڭ ورنىدا تۇرغاندىقتان نە زات - ەسىمنىڭ
كۈچىگى بولغاندىقتان. سول باستاۋىشتاردىڭ ەتۇپىن قازىقتىراپ قاراستىرىپ
كۈرەيىك، قالاي باستاۋىش بولمى تۇرەكەن.

زات - ەسىمىن باسقا باستاۋىش بولمى تۇرغان:

اۋەلى - سىن - ەسىم. مېسالعا المنعان: كوپ قورقىتادى؛ تەرەڭ باتىرادى
«كوپ قورقىتادى» دەگەندە، قورقىتاتۇن كوپ - ەشۈبەمەس، ارىينە، ادام. «تەرەڭ
باتىرادى» دەگەندە باتىراتۇن تەرەڭ سۇۋەكەنى انىق. ولاي بولسا، مۇنداعى
«كوپ» بىن «تەرەڭ» «كوپ ادام»، «تەرەڭ سۇۋەكەن سوزدەردىڭ ورنىدا
تۇر. جەڭىلىك ەۋشىن «ادام» مەن «سۇۋەكەن سوزدەر ايتىلماعان، ەباراق،
ويىدا تۇر.

ەكەنشى - سان - ەسىم. مېسالعا المنعان: بەرەرمەنگە بەسەدە كوپ.
الارمانغا التىدا از. بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى «بەسەدە»، «التىدا» دەگەندە،
مۇندا نارسە كۈڭىلدە تۇر. قۇرغانا سان بولسا، ازىنىۋعا دا، كوپىنىۋىگەدە
ورىن بولماس ەدى: «بەسەۋ»، «التاۋ» نارسەمىز قۇر سان بولسا، بەرەرمەن بەسەۋ
تۈگىل، مىڭىن كوپىنىنەس ەدى، الارمان التاۋ تۈگىل ەبىرىن دە ازىنىنەس
ەدى. بەرەرمەن كوپىنىنەتۇنى، الارمان ازىنىنەتۇنى - بەرەلەتۇن - المناتۇن قۇرسان
ەمەس، نارسە بولغاندىعى. مۇنداعى «بەسەۋ» مەن «التاۋ سان عانا ەمەس،
نارسەنىدە كۈرسەتىپ تۇر.

سونداي اق: بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى دەگەندە، ارىينە، سان سەكىمەيدى
ولاي بولسا، «بىرەۋ» دەگەن سوز مۇندا زات - ەسىم ورنىدا تۇر.
ۋەشىنشى - ەسىمىڭ. مېسالعا المنعان: مەن كەلدىم؛ سەن كەتتىڭ.
ول تەرەڭ؛ بۇل تايىز.

ەسىمىڭ ەزى ەسىم ورنىدا جۇرەتۇن سوز بولغان سول، باستاۋىش بولغان
ەسىمىڭىز زات - ەسىم ورنىدا تۇرغانى انىق. مەن، سەن، ول، بۇل - ەبارىدە
زات ەسىم ورنىدا جۇرەتۇن ەسىمىڭىز.

تۈرۈتمىشى - تەستىك. مەيسالغا النعان: المسباق جوق - اتسباق بار. وقمۇ وڭايلاندى. جىمىلغان كۆرەسكە تويماس. المسباق، اتسباق دەگەن سۆزدەر بۇل جەردە المىسۇ، اتسۇ، وقمۇ ئىس سىمىلەرىن كۆرسەتتۇن تەس - تەستىكتەن شىققان زات سىمىلەرى. جىمىلغان كۆرەسكە تويماس دەگەندە كۆرەسكە تويمىلىتۇن جىمىلغان مال يا اعاش مەس، ادام ەكەندىكى اندىق. سولاي بولغان سولۇ «جىمىلغان» دەگەن سۆزدىڭ باستاۋىش بولمى بۇرغانى «جىمىلغان ادام» دەگەندىڭ ورنىندا تۇرغاندىقتان. جەڭلىك «ئۇش» «ادام» ايتىلماعان؛ «بىراق كۆڭلىدە تۇر.

بەسىنىشى - ۇستىقۇ. مەيسالغا النعان: ەرى المستاتادى. بەرى جاقىندا - تادى. شابشاڭ اسقىتىرادى؛ سوڭىرا كەشكىتىرەدى. جەڭلىك «ئۇش» قىسقارتىلماي ايتقاندا، بۇل سۆزدەر بۇلاي ايتىلار ەدى: ەرى دەۋ المستاتادى، بەرى دەۋ جاقىندا تادى. شابشاڭ دەۋ اسقىتىرادى، سوڭىرا دەۋ كەشكىتىرەدى. «دەۋ» دەگەن سۆز بولۇندە ايتىلماعان. «دەۋ» تەستىكتەن شىققان زات - سىم. «ەرى»، «بەرى»، «شابشاڭ»، «سوڭىرا» دەگەن سۆزدەردىڭ باستاۋىش بولمى تۇرغاندارى «ەرى دەۋ»، «بەرى دەۋ»، «شابشاڭ دەۋ»، «سوڭىرا دەۋ» ورنىندا بولغاندىقتان. باستاۋىش بولغان دەۋ، جالعاۋلىق، وداعاي - «بەرى دەۋ» وسى رەت بەن بولمى تۇر.

سۇيىتىپ «تۇيىن قازىمىپ قاراستىرىمىپ كەلگەندە باستاۋىش بولانۇن زات - سىم. باسقا سۆز تابىتارى زات - سىمنىڭ ورنىندا، نەمەسە ارقاسىندا عانا باستاۋىش بولا الادى.

2 § بايانداۋىش.

بايانداۋىش بولاتۇن سۆز تابىتارى:

اۋەلى بايانداۋىش بولادى تەستىك مەيسال: قوي ۇرىكتى. ەيت ۇردى. ادام ايقايلادى.

بۇل سويلەمەردىڭ شىندە بايانداۋىش بولانۇن قاي سۆز ەكەنن اۋەلى شىكى بەلگىسى مەن تالۇپ قارايمىق. بايانداۋىش بولماق كەرەك قانداي سۆزدەر؟ - جوعارىدا ايتىۋىمىز. بويىنشا بايانداۋىش بولانۇن سۆز باستاۋىش اتاعان نارسەنىڭ نەسىر - سىپاتىن، نە عامالىن، نە جايىن، نە بولمىسىن كۆرسەتۋ كەرەك. ولاي بولسا، النعان سويلەمەردىڭ شىندەكى باستاۋىشتى تاۋىپ سونان سولۇ ول باستاۋىش اتاعان نارسەنىڭ نەسىر - سىپاتىن، نە عامالىن، نە جايىن، نە بولمىسىن كۆرسەتتۇن سۆزدى تاۋىپ كەرەك.

1 - ئىشى سويلەم: قوي ۋىكىتى. نە ۋىكىتى؟ - قوي. باستاۋىش قوي دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ۋىكىتى دەگەن سۆز قويدىڭ نە ئىستەگەن، - عامالنى كۆرسەتىپ تۇر.

2 - ئىشى سويلەم: ئىيت ۋۇردى. نە ۋۇردى؟ - ئىيت. باستاۋىش ئىيت دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ۋۇردى دەگەن سۆز ئىيتنىڭ نە ئىستەگەن، - عامالنى كۆرسەتىپ تۇر.

3 - ئىشى سويلەم: ادام ايقايلادى. كىم ايقايلادى؟ - ادام. باستاۋىش ادام دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ايقايلادى دەگەن سۆز ادامنىڭ نە ئىستەگەن، عامالنى كۆرسەتىپ تۇر. سۆيىتىپ، بۇل سويلەمىلەردىڭ ئىشىدە باستاۋىش اتاعان نەرسىلەردىڭ عامالنى كۆرسەتۈشى ۋىكىتى ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر بولۇپ شىقتى؛ نەمەسە كەلىشى سۆز بىن ايتقاندا، بايانداۋىشنىڭ ئىشى بەلگىسى ۋىسى سۆزدەرگە كەلدى. سۆزلىگەن بۇل سۆزدەر بايانداۋىش بولمىغا ئىيتىس. ەندى ئىشنى بەلگىسى مەن تاۋىپ كۆرەيىك.

بايانداۋىشنىڭ ئىشنى بەلگىسى نە ەتەك؟ نە قىلماق؟ كاپتەك؟ نە بولماق؟ نەشەك؟ نەمەسە؟ قلاي؟ كىمدىكى؟ يا نەئىكى؟ قايىسى؟ نەگىزدى سۇرۇلارغا جاۋاب بەرۈ، سۆزلىگەن بۇل نەگىزدى سۇرۇلار بايانداۋىش سۇرۇلارى دەپ اتالدى.

اللىغان سويلەملەر ئىشىدە قاچى سۆز بايانداۋىش سۇرۇلارىغا جاۋاب بەرەر كەن قارايق.

1-ئىشى سويلەم: قوي ۋىكىتى.

قوي نە ەتتى؟ ۋىكىتى.

2 ئىشى سويلەم: ئىيت ۋۇردى.

ئىيت كاپتتى؟ ۋۇردى.

3 ئىشى سويلەم: ادام ايقايلادى. ادام نە قىلدى؟ ايقايلادى.

مۇندا نە ەتتى؟ كاپتتى؟ دەگەن بايانداۋىش سۇرۇلارىغا جاۋاب بەرەر تۇرغان تاشى سول ۋىكىتى، ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر. ۋاي بولسا، بايانداۋىشنىڭ ئىشنى بەلگىلەرى دەۋىسى سۆزدەرگە كەلىپ تۇر. ئىشنى، ئىشنى بەلگىسى بىرەي كەلگەن سول، بايانداۋىش بولۇپ تۇرغان ۋىسى سۆزدەر. ۋىكىتى، ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر - ەتتىكىگەر. ەتتىكىگەن سۆزدەر مەن كۆرسەتە تۇرلەردە بايانداۋىش بولدى. ەتتىكىگەن سۆزدەر تۇرىدە قوسار كۆيىنە گانا بايانداۋىش بولدى. ەكەۋە ە مېسال كەلتىرەيىك. سۆيىشە دارا كۆيىندە بايانداۋىش بولمىغاندا مېسالدا:

(1) ەن سويلەۋىش ەن؟ سەن - تىك ۋىشىمىن. مۇندا «سويلەۋىشىمىن»

«تەڭداۋۇشسىن» دەگەن سۆزدەر «مەن»، «سەن» جايىن بايانداپ تۇر (بۇل بايانداۋۇشتىڭ ىشكى بەلگىسى).

مەن نەمەنەمىن؟ سويلەۋۋىشىمىن. سەن نەمەنەسەن؟ تەڭداۋۇشسىن. (بۇل بايانداۋۇشتىڭ تەسقى بەلگىسى).

(2) زامان وزگەرگەن؟ بىلىم كۇشەيگەن. مۇندا «وزگەرگەن»، «كۇشەيگەن» دەگەن سۆزدەر «زامان» مەن «بىلىم» جايىن ايتىپ، مېرىنىڭ وزگەرگەندىگىن ەكىنىشىنىڭ كۇشەيگەندىگىن بايانداپ تۇر. (بۇل ىشكى بەلگىسى مەن قاراعانداغىسى) زامان نە ەتكەن؟-وزگەرگەن. بىلىم نە ەتكەن؟-كۇشەيگەن. (بۇل تەسقى بەلگىلىرى).

(3) بىرەۋ بىرەتۇن، بىرەۋ الاتۇن مۇندا بىرەۋ جايىنان بىرەتۇندىگى مەن الاتۇندىغى سويلەنەتۇر. (بۇل ىشكى بەلگىلىرى) بىرەۋ نە ەتەتۇن؟-بىرەتۇن. بىرەۋ نە ەتەتۇن؟-الاتۇن. (بۇل تەسقى بەلگىلىرى).

ەسەشە مەن كوسەشە قوسار كۇيىندە بايانداۋۇش بولاتۇنىنا مەيسالدار:

(1) بالا جىلاي بەرگەن.

كىم جىلاي بەرگەن؟-بالا. (باستاۋۇش). بالا نە قىلغان؟-جىلاي بەرگەن. (بايانداۋۇش).

(2) وسپان وقىپ جۇرگەن.

كىم وقىپ جۇرگەن؟-وسپان. (باستاۋۇش). وسپان نە قىلغان؟-وقىپ جۇرگەن. (بايانداۋۇش).

(3) اسان ايتقان ەكەن.

كىم ايتقان ەكەن؟-اسان. (باستاۋۇش) اسان نە قىلغان؟-ايتقان ەكەن. (بايانداۋۇش).

كوسەشە بايانداۋۇش بولاتۇنىنا مەيسالدار:

(1) ات تۇۋلاي بەردى.

نە تۇۋلاي بەردى؟-ات. (باستاۋۇش). ات نە قىلدى؟-تۇۋلاي بەردى. (بايانداۋۇش).

(2) ەلجان ەلب بەردى.

كىم ەلب بەردى؟-ەلجان. (باستاۋۇش). ەلجان نە قىلدى؟-ەلب بەردى. (بايانداۋۇش).

(3) تاۋىق ۇشا المايدى.

نە ۇشا المايدى؟-تاۋىق. (باستاۋۇش) تاۋىق نە ەتە المايدى؟-ۇشا المايدى. (بايانداۋۇش).

4 اقىن ايتا بەربىتى.

كىم ايتا بەربىتى؟- اقىن. (باستاۋىش). اقىن نە تەبىتى؟- ايتا بەربىتى.
(بايانداۋىش).

ەكىنشى- بايانداۋىش بولاتۇن سىن- سەمم. قىس جاقسى. مال سەممىز. ەل توق. نە جاقسى؟- قىس. نە سەممىز؟- مال. كىم توق؟- ەل. قىس مال، ەل- باستاۋىشتار. بايانداۋىش بولاتۇن سوز اۋەلى شكى بەلگىسى مەن كەلمۇ شۇن باستاۋىش اتاعان نارسەنىڭ، يەنى قەستىڭ، مالدىڭ، ەلدىڭ با عامالىن يا جايىن يا بولمىسىن كورسەتمۇ كەرەك، ەكىنشى بايانداۋىشتىڭ تىسقى بەلگىسى بولغان سۇراۋلارغا جاۋاب بەرۋ كەرەك. قالاي بولار ەكەن، قاراينى.

1- ىنى سويلەم: قىس جاقسى. قىس قالاي؟- جاقسى.

2- ىنى سويلەم: مال سەممىز. مال قالاي؟- سەممىز.

3- ىنى سويلەم: ەل توق. ەل قالاي؟- توق.

مۇندا جاقسى، سەممىز، توق دەگەن سوزدەر قىستىڭ، مالدىڭ، ەلدىڭ جايىن- كۇيىن كورسەتىپ تۇر. جانا قالاي؟ دەگەن بايانداۋىش سۇراۋىنا جاۋاب بەرپ تۇر.

ەل بايانداۋىشتىڭ شكى- تىسقى بەلگىسى بىردەي وسى سوزدەرگە كەلگەن كورسەتەدى. سوندىقتان بۇل سوزدەر بايانداۋىش بولادى.

جاقسى، سەممىز، توق دەگەن سوزدەر سىن- سەممىز.

شۇنشى- بايانداۋىش بولادى زات- سەمم. مىسال: ات- كولىك. اتشى كىسى. قامشى قارىۋ.

نە كولىك؟- ات. كىم كىسى؟- اتشى. نە قارىۋ؟- قامشى. ات، اتشى، قامشى باستاۋىشتار. بايانداۋىش بولاتۇن سوزدەر ونىڭ شكى- تىسقى بەلگىلەرى بولۇ كەرەك.

ات نەمەنە؟- كولىك. اتشى نەمەنە؟- كىسى. قامشى نەمەنە؟- قارىۋ. كولىك، كىسى، قارىۋ دەگەن سوزدەر اتنىڭ، اتشىنىڭ قامشىنىڭ نەمەنە بولاتۇن بولمىسىن ايتىپ تۇر. سوندىقتان بۇلار بايانداۋىشتىڭ شكى بەلگىسىنە تۇۋرا كەلەدى.

كولىك، كىسى، قارىۋ دەگەن سوزدەر نەمەنە؟ دەگەن بايانداۋىشتىڭ سۇراۋىنادا جاۋاب بەرپ تۇر. بۇل تىسقى بەلگىسىنە تۇۋرا كەلگەنى. بايانداۋىشتىڭ شكى، تىسقى بەلگىسىنە بىردەي كەلگەن سول بۇل سوزدەر ارينە، بايانداۋىش بولماق.

كولىك، كىسى قارىۋ، زات- سەممىز.

تورتىنشى- بايانداۋىش بولاتۇن سان- سەمم. مىسال: ەر كەزەگى شۇش- قە شۇش؟- ەر كەزەگى. ەر كەزەگى دەگەن سوز باستاۋىش بايانداۋىش بولاتۇن سوزدەر ونىڭ شكى- تىسقى بەلگىلەرى بولۇ كەرەك.

مەر كەزەكى نەمەنە؟ - مۇش. مۇش دەگەن سۆز مەر كەزەكىنىڭ نەمەنە بولانۇننىڭ ئېيتىپ تۇر. بولمىسىن ئېيتىپ تۇرغان سۆز، بۇل سۆز بايانداۋىش بولماق (شەكىلى بەلگىسى بويىنشا).

مۇش دەگەن سۆز نەمەنە؟ دەگەن بايانداۋىشنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. بۇل نىسقى بەلگىسىنىڭ دەۋسى سۆزدەن ئايرىلغاندىن كۆرسەتەدى. شەكىلى - نىسقى بەلگىسى كەلگەننى «مۇش» دەگەن سۆز بايانداۋىش بولغاندىن كۆرسەتەدى. مۇش دەگەن سۆز سەن - سەن.

بەسىنىشى - بايانداۋىش بولانۇن سەمىدىك. مېسال: مەدەۋى - مەن. ۋامارى - ول. ۋتەگەنى ۋوزى. مەن كىم؟ - مەدەۋى. ول كىم؟ - ۋامارى. ۋوزى كىم؟ - ۋتەگەنى. مەدەۋى، ۋامارى، ۋتەگەنى دەگەن سۆزدەر - باستا - ۋىشتار. بايانداۋىش بولانۇن سۆزدە شەكىلى - نىسقى بەلگىسى بولارغا ئېلىنىپ.

مەدەۋى قايسى؟ - مەن. ۋامارى قايسى؟ - ول. ۋتەگەنى قايسى؟ - ۋوزى. مەن، ول، ۋوزى دەگەن سۆزدەر مەدەۋىنىڭ، ۋامارىنىڭ، ۋتەگەننىڭ كىم بولانۇندىن ئېيتىپ تۇر. بولمىسىن ئېيتىپ تۇرغان سۆز، بۇل سۆزدەر بايانداۋىش بولادى.

ۋنىڭ ئۈستىنە مەن، ول، ۋوزى دەگەن سۆزدەر قايسى؟ دەگەن بايانداۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. شەكىلى - نىسقى بەلگىسى بىرەۋى كەلگەن سۆز، بۇل سۆزدەر، ارىيىنە، بايانداۋىش بولادى.

مەن، ول، ۋوزى دەگەن سۆزدەر سەمىدىكتەر. ✓ ئالدىنقى - ئىككىنچى بەن قوسلاۋىدا ۋاڭاي جانا باسقۇچ سۆزدەر بايانداۋىش بولادى. مېسال: مېلىتىق ئارس ەتتى. ۋت جىلت ەتتى. كۇن جاز بولدى؟ ەت از بولدى. بەرەتۇنى بەس ەكەن.

نە ئارس ەتتى؟ مېلىتىق. نە جىلت ەتتى؟ - ۋت. نە جاز بولدى؟ - كۇن. نە از بولدى؟ - ەت. بەس نەسى ەكەن؟ - بەرەتۇنى.

مېلىتىق، ۋت، كۇن، ەت، بەرەتۇنى دەگەن سۆزدەر - باستاۋىشتار. بايانداۋىش بولانۇن سۆزدە شەكىلى - نىسقى بەلگىسى بولارغا كەرەك. مېلىتىق نە ەتتى؟ - ئارس ەتتى. ۋت نە ەتتى؟ - جىلت ەتتى. كۇن ناپىتى؟ - جاز بولدى. ەت كاپىتى؟ - از بولدى. بەرەتۇنى نە ەكەن؟ بەس ەكەن. ئارس ەتتى، جىلت ەتتى، جاز بولدى، از بولدى، بەس ەكەن دەگەن سۆزدەر مېلىتىقنىڭ، ۋتنىڭ، كۇننىڭ، ەتنىڭ، بەرەتۇنىنىڭ غامالدارىن، جايلارىن، بولمىستارىن ئېيتىپ وتىر. ۋنى مەن ئۇرماي جانادا بايانداۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان ول سۆزدەر بايانداۋىش بولادى.

«تارس ەتتى» دەگەندە تارس-وداعاي، «ەتنى»-ەنەستىك، «جىلت ەتنى» دەگەندە «جىلت»-وداعاي، «ەتنى»-ەتستىك. «جاز بولدى.» دەگەندە «جاز»-زات - ەسىم، «بولدى» ەتستىك.

«از بولدى» دەگەندە «از» سىن-ەسىم، «بولدى» ەتستىك.
«بەس» ەكەن» دەگەندە «بەس» سان-ەسىم، «ەكەن» ەتستىك.
مۇنان كورىنىپ تۇر: بارىندە «تۇرلى سوزدەر ەتستىككە قوسىلىپ، بايانداۋىش بولىپ شىققانى. وسىنداي ەكى سوزدەن، «ۇش سوزدەن، «ئىتەۋىر ەمەس، ەمىر نەشە سوزدەن، قوسىلىپ بولغان بايانداۋىش قوسارلى، نەمەسە كۇردەلى دەپ اتالانۇنى جوعارىدا ايتىلعان.
جەتمىشى - بايانداۋىش بولدى - «بۇتىن سويلەم.

مىسال: «بىلەمىن» دەگەن-«بۇلەمىن» دەگەن بولادى؟ - «بىلەمىن» دەگەن (باستاۋىش). «بىلەمىن» دەگەن نەمەندە؟-«بۇلەمىن» دەگەن (بايانداۋىش). بۇل نىسقى بەلگىسى مەن تابىۋ. شىكى بەلگىسى مەن قارايمى: مۇندا نە جايىنان ايتىلىپ تۇر؟-«بىلەمىن» دەگەننىڭ جايىنان. ونىڭ جايىنان نە ايتىلىپ تۇر؟-ونىڭ «بۇلەمىن» دەگەن بولانۇندىعى ايتىلىپ تۇر. بۇل المىعان مىسالدا باستاۋىش دا، بايانداۋىش دا «بۇتىن سويلەمەن بولغان.

بايانداۋىش باستاۋىشقا جاقتارى مەن عانا جاناسىپ، قىيىنداسادى.
مىسال: مەن كىتاب وقىدىم. سەن جازىۋ جازدىڭ. ول شاي قايناتتى.
مۇندا «ار جاق موز جاعى مەن جاناسىپ، قىيىنداسىپ تۇر.
مەن كىتاب وقىدى؛ سەن جازىۋ جازدى؛ ول شاي قايناتتىم» نەمەسە شاي قايناتتىڭ دەپ ايتىلمايدى. سويلەم ىشىندەكى سوزدەر قىيىنداسىباي كەتەدى.
مۇندا «ار جاق موز جاعى مەن جانا سىمۇ، جالعىز ەتستىكتەن بولغان بايانداۋىشتا ەمەس، باسقا «سوز تابىرىنان بولغان بايانداۋىشتاردادا بار.
مىسال: مەن جاسىپىن؛ سەن جاسىپىن؛ ول جاس. «بىز جاسىپىز؛ سىز جاسىپىز؛ باسقارلى جانا سولاي. «بىراق «دا»، «دە» دەمەۋلەر قوسىلعاندا بۇل بىمرا بۇزىلىپ «دا» ايتىلادى.

مىسال: مەن دە جاس؛ سەن دە جاس؛ ول دا جاس. «بىزدە جاس؛ «سىزدە جاس؛ ولاردا جاس، دەپ ايتىۋعا دا بولادى.
ەسكەرتىۋ: ەتستىكتەن بولغان بايانداۋىشتارداعى بىمرا، «دا» «دە» دەمەۋلەر قوسىلسادا، بۇزىلمايدى.

بايانداۋىش جەكەلىك، كوپتىك جۇزىندە بىمرا لاسادى. «بىراق ول بىمرا سى تولىق ەمەس، نۇراقتى ەمەس.

مىسال: مەن بارامىن؛ سەن بارامىن؛ ول بارادى. «بىز بارامىز؛ «سىز بارامىز، نەمەسە سەندەر بارامىندار؛ ولار بارادى («بارادىلار» ورنىنا

«بارادى» بولۇپ تۇر. مەن ساۋمىن: سەن ساۋمىن؛ ول ساۋ. مېز ساۋمىز؛ سىز ساۋسىز، نەمەسە سەندىر ساۋسىندىر؛ ولار ساۋ («ساۋلار» ورنىغا «ساۋ» عانا بولۇپ تۇر). مۇنان نە كۆرىنىپ تۇر؟ جەكەلىك، كۆيتەك جۇزىنەن، مېرىنىشى، كىنىشى جاققاندا بايانداۋىش باستاۋىش بىن مېرالاىسىپ، ۇشىنىشى جاققا كەلگەندە، كۆيشە اينىلماي مېرادان شىعبى كەتەتۇنى كۆرىنىپ تۇر. سۇيتىپ، بايانداۋىش باستاۋىش بىن جەكە اينىلغاندا ۇش جاعى مەن مېرالاىسىپ، كۆيشە اينىلغاندا ۇشىنىشى جاعى مەن مېرالاىسايىتۇن بولۇپ شىعبادى.

باسىم جاق.

باستاۋىش مېر جاقنى بولسا، بايانداۋىش ونى مەن اينىلغان تۇردە مېرالاىسادى. باستاۋىش ار جاقنى بولسا، ماسەلەن باستاۋىش بىرەۋە مەس، مېر نەشە بولسا جانا ار قايسى ار جاقنى بولسا، وندا بايانداۋىش باسىم جاعى مەن مېرالاىسادى.

بىزكە مالىم مېرىنىشى جاق اينىۋىشى، كىنىشى جاق تىگداۋىشى، ۇشىنىشى جاق بۆكەلىك بولاتۇنى. مېرىنىشى، كىنىشى، ۇشىنىشى جاق قاتار كەلگەندە اينىۋىشى سوزدى وزىنە ورايلاي سويلەگەندىكىتەن مېرىنىشى جاق، كىنىشى، ۇشىنىشى جاققان باسىم بولادى. سوندىقتان اينىۋىشى مەن تىگداۋىشى كەۋىنىك بىردەي عامالەن، جايىن، بولمىسىن كۆرسەتەتۇن بايانداۋىش ودا مېرىنىشى جاق بىن اينىلادى.

مىسال: (1) مەن، سەن - كەۋىمىز بارامىز. (2) مەن، سەن، ومار ۇشەۋىمىز كەتەمىز. مېرىنىشى مىسالدا مەن، سەن كەۋى دە باستاۋىش. كەۋى كى جاق: مەن - مېرىنىشى جاق، سەن - كىنىشى جاق. بۇل كەۋىنىك بىردەي عامالەن كۆرسەتەتۇرغان ورتاق بايانداۋىش «بارامىز» مېرىنىشى جاق بىن عانا اينىلىپ تۇر.

كىنىشى مىسالدا: مەن، سەن، ومار - ۇشەۋى دە باستاۋىش. ۇشەۋى - ۇش جاق. مەن مېرىنىشى جاق، سەن كىنىشى جاق. ومار ۇشنىشى جاق. بۇل ۇشەۋىنىك بىردەي عامالەن كۆرسەتەتۇرغان ورتاق بايانداۋىش «كەتەمىز» مېرىنىشى جاق بىن عانا اينىلىپ تۇر.

مېرىنىشى، كىنىشى، ۇشىنىشى جاق - ۇشەۋى قاتار كەلگەن جەردە مېرىنىشى جاق باسىم بولادى دىگەن وسى.

اينىۋىشى جاق وزىنە قوسباي، تىگداۋىشى مەن بۆكەلىك جاقنى سوز قىلغاندا، سوزدى تىگداۋىشى جاعىنا ورايلاي سويلەيدى. سوندىقتان كىنىشى جاق ۇشىنىشى جاققان باسىم بولادى. تىگداۋىشى مەن بۆكەلىك - كەۋىنىك عامالەن، جايىن، بولمىسىن كۆرسەتەتۇن بايانداۋىش كىنىشى جاق بىن اينىلادى.

مېيىسال: سەن، ۋىمار - ەكەۋىڭ ئەلەرسىنىدەر. بۇل مېيىسالدا «سەن»، «ۋىمار» ەكەۋى دە باستاۋىش، ەكەۋى ەكى جاق. سەن ەكىنىشى جاق؛ ۋىمار «قۇشنىشى» جاق. ەكەۋىنىڭ عامالەن بىردەي كۆرسەتىپ تۇرغان بايانداۋىش «كەلەرسىنىدەر» ەكىنىشى جاق پەن ايتىلىپ تۇر.

ەكىنىشى، «قۇشنىشى جاق ەكەۋى قانار كەلگەن جەردە، ەكىنىشى جاق باسىم بولادى دەگەننىڭ ەعاناسى وسى.

قوسارلى بايانداۋىش.

جوعارىدا بايانداۋىش ەكى نەمەسە «ۋىش» - ايتەۋىر «بىر سوز مەس»، بىرنەشە سوزبەن ايتىلغان بولسا، «قوسارلى» بايانداۋىش بولادى دەپ ايتىلدى. جاي بايانداۋىش جاي ەتىستىك بەن ايتىلدى، قوسارلى بايانداۋىش كۆمەكشى ەتىستىكتەر قوسىلىپ ايتىلغاندا بولادى. «بىراق ەتىستىك جۇمەگەن جەردە - بايانداۋىش بولمايدى. ەتىستىكتەن باسقا سوز تايىنارى بايانداۋىش بولسا، ولار ەتىستىك كۆمەگى مەن عانا بولا الادى. ولارعا كۆمەك بولاتۇن كۆپىنەسە كۆمەكشى ەتىستىكتەر. كۆمەگى قۇرئىس كۆرىنە بولماي، كۆرىنبەي بولاتۇن دا ورنىندارى بار. «بىراق تۇپەن قازىپ، قاراستىرىپ كەلگەندە بايانداۋىش بولغان جەردە ەتىستىك بار ەكەنى داۋىسز بولمىپ شىعادى. ەتىستىك كۆمەگى كۆرىنە بولاتۇن ورنىندارى مەن كۆرىنبەي بولاتۇن ورنىندارىنا مېيىسال كەلتىرىپ كۆرەيىك.

(1) قۇن جاز بولدى؛ (2) ەت از بولدى.

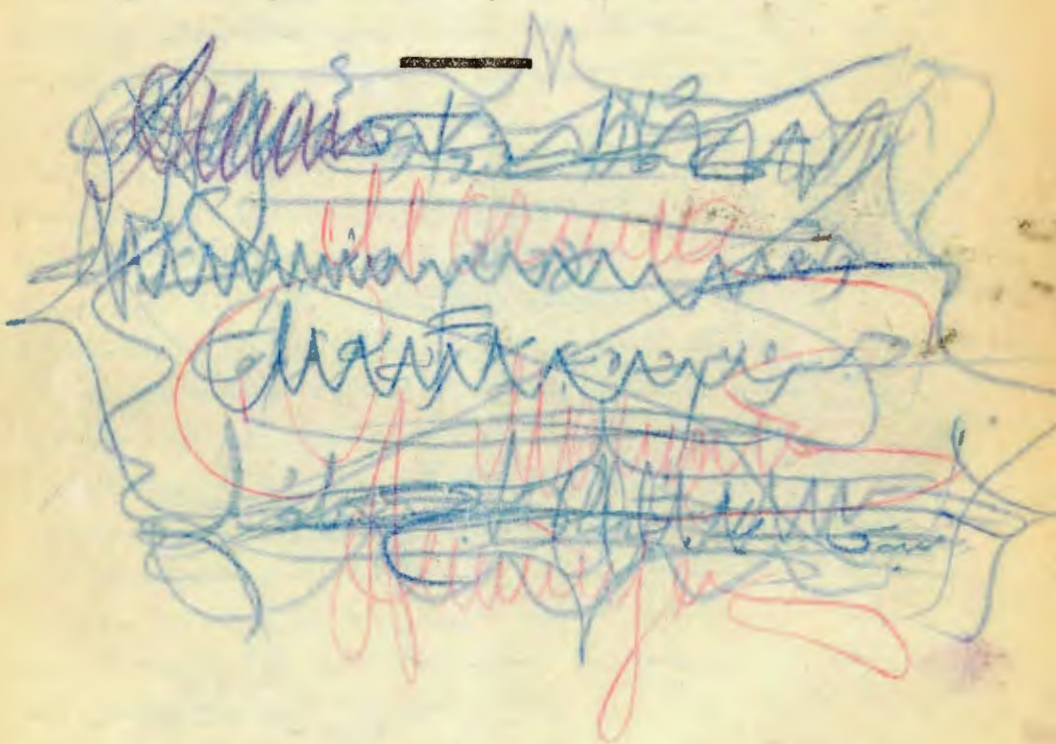
مۇندا «بىرىنشى مېيىسالدا قۇن - باستاۋىش؛ جاز بولدى» - بايانداۋىش. ەكىنىشى مېيىسالدا ەت - باستاۋىش؛ از بولدى» - بايانداۋىش. جاز بولدى، از بولدى دەگەن بايانداۋىشنىڭ ەكەۋى دە - ەكى - ەكى سوزبەن ايتىلغان. ەكى «سوزبەن ايتىلغان سوڭ بۇلار قوسارلى بايانداۋىش بولادى. قوسارلى بايانداۋىش كۆمەكشى ەتىستىك قوسىلغان جەردە بولادى. بۇل ەكى بايانداۋىشقا «جاز بولدى»، «از بولدى» دەگەندە «بولدى» كۆمەكشى ەتىستىك ەكەنلىگى كۆزگە كۆرىنىپ تۇر.

(1) اعاش كۆرىكى چاپىراق؛ (2) ادام كۆرىكى شۇبىرەك. مۇندا «بىرىنشى مېيىسالدا: باستاۋىش - كۆرىكى؛ ەكىنىشى مېيىسالدا: باستاۋىش - كۆرىكى بايانداۋىش «بىرىنشى مېيىسالدا - چاپىراق؛ ەكىنىشى مېيىسالدا - شۇبىرەك. چاپىراق، شۇبىرەك دەگەن سۆزدەر ەتىستىك كۆمەكسىزاق بايانداۋىش بولاب تۇرغان سىپاقتى كۆرىنىپ تۇر. شىنىندا ولاي مەس، مۇندا ەتىستىك - نىڭ جاسىرىن كۆمەك بىر. ول كۆمەگى، ەگەر جوعارىداغى مېيىسالعا المىغان سويلەمىردى قىسقارتىپاي تولىق تۇرىندە ايتساق كۆرىنەدى؛ ماسەلەن: اعاش كۆرىكى چاپىراق بولادى؛ ادام كۆرىكى شۇبىرەك بولادى دەسەك. قىسقارتىپ

ايتقاندا كورىنبەي تۇرغان كۈمەكشى ەتستىك-«بولادى»، تولىقتىرىپ ايتقاندا شىعا كەلەدى.

ەتستىك كۈمەگى مەن بايانداۋىش بولانۇن سوز ئابىتارى: (1 زات - ەسىم، (2 سەن - ەسىم، (3 سان - ەسىم، (4 ەسىمدىك، (5 ەتستىك (ەسىمشە، كۈسەمشە تۇرىندە).

مىسال: (1 جامان جۇرىسىنەن قۇل بولادى؛ (2 جاقسى جۇرىسىنەن بۇل بولادى. (3 جۇپ نەگىزى ەمى: (4 وسپان وسى. (5 ول مېزىدېڭ قورعاۋ - شىمىز. (6 وت جانىپ تۇر. بۇل مىسالداردا؛ (1 بايانداۋىش - قۇل بولادى. قۇل - زات - ەسىم؛ بولادى - كۈمەكشى ەتستىك. (2 بايانداۋىش - بۇل بولادى. بۇل - سەن - ەسىم؛ بولادى - كۈمەكشى ەتستىك. (3 بايانداۋىش - ەمى. ەكى سان - ەسىم. بولادى - دەگەن كۈمەكشى ەتستىكتىڭ كورىنبەي تۇرغان كۈمەگى بار (جۇپ نەگىزى ەكى بولادى). (4 بايانداۋىش وسى. وسى - ەسىمدىك ەتستىكتىڭ كورىنبەي تۇرغان «بولادى» دەگەن كۈمەگى بار (وسپان وسى بولادى). (5 بايانداۋىش - قورعاۋشىمىز. قورعاۋشىمىز - ەسىمشە. مۇندادا ەتستىكتىڭ كورىنبەي تۇرغان كۈمەگى بار (ول مېزىدېڭ قورعاۋشىمىز بولادى). (6 بايانداۋىش - جانىپ تۇر. جانىپ - كۈسەمشە. تۇر - كۈمەكشى ەتستىك.

جالاڭ سويلەم مەن جايىلما سويلەم.

باشتاۋىشى مەن بايانداۋىشى بار. — ەكى مۇشەلى عانا سويلەم. جالاڭ سويلەم دەپ اتالادى. باستاۋىش بىن بايانداۋىش سويلەمنىڭ تۇرلاۋىلى مۇشەلەرى؛ ولاردان باسقا سويلەمنىڭ تۇرلاۋىسىز مۇشەلەرى دەپ بار دەپ جوعارىدا ايتىلدى. باستاۋىش، بايانداۋىشتان باسقا مۇشەلەرى بار سويلەم. جايىلما سويلەم دەپ اتالادى. سويلەۋدىڭ اسىل ماعاناسى بىرەۋگە بىلىدەرەيىن دەگەن ويىن ايتىۋ. ايتىۋ. شىمنىڭ ماقساتى تىكداۋىشقا ويىن تۈگەل تۇسىنىدۇ. ويىن عتۇسىنىدۇ. مۇشەن سوعان كەرەك سوزدەردى المۇ قاچەت. ەبىر سوزدى ويىن انىقتاۋ مۇشەن السا، ەكىنشى سوزدى ويىن تولىقتاۋ مۇشەن الادى، مۇشەنشى سوزدى ويىن پىسىق. ناۋ مۇشەن الادى. سوندىقتان سويلەمنىڭ تۇرلاۋىسىز مۇشەلەرى، (1) انىقتاۋىش مۇشە، (2) تولىقتاۋىش مۇشە، (3) پىسىقتاۋىش سوزدەر بولمى، مۇشە بولمەدى.

§ 3 انىقتاۋىش.

انىقتاۋىش دەپ سويلەم شىمىدە انىقتىق مۇشەن ايتىلاتۇن سوزدى ايتامىز، ماسەلەن، الايىق؛ «قىسقا مەجب كۆرمەۋگە كەلمەس» دەگەن سويلەمدى. نە كۆرمەۋگە كەلمەس؟ — مەجب. مەجب نە ەتەس؟ — كۆرمەۋگە كەلمەس. مۇندا مەجب باستاۋىش. كۆرمەۋگە كەلمەس بايانداۋىش. قىسقا دەگەن سوز نە بولماق؟ بۇل «قىسقا» دەگەن سوزدى ايتىباي، قۇر «مەجب كۆرمەۋگە كەلمەس» دەپ عانا قويماق، قانداي مەجب كۆرمەۋگە كەلمەيتۇنى بەلگىسىز، مەجبىنىڭ مەجبى كۆرمەۋگە كەلمەيتۇن سىياقتى بولمى شىعادى. كۆرمەۋگە كەلمەيتۇن اتى مەجب بولغاننىڭ مەجبى مەس، «قىسقا مەجب». قىسقا دەگەن سوز قوسىلسا، كۆرمەۋگە كەلمەيتۇن قانداي مەجب ەكەنى اشىلىپ، انىقتالادى. سوندىقتان قىسقا دەگەن سوز مۇندا انىقتىق مۇشەن المىغان سوز بولادى. ونداي سوز سويلەمنىڭ انىقتاۋىش مۇشەسى دەپ، نەمەسە جەڭىلىك مۇشەن تىگىلى «انىقتاۋىش» دەپ اتالادى. المى ايتىلغان انىقتاۋىش.

ئىككى ئىشكى بەلگىسى. مۇنان باسقا ئىسقى بەلگىلەرى بار. ولارى قانداي؟ قاي؟
نە؟ نەشە؟ نەشىنىشى؟ كىمنىك؟ نە ەتمۇشى؟ نە ەتكەن؟ دەگەن سۇراۋ-
لارغا جاۋاب بەرىۋ. بۇل سۇراۋلار انىقتاۋىش سۇراۋلارى دەپ اتالادى.
سويلەم ئىشىندە انىقتاۋىش قاي سوز ەكەننن وسى سۇراۋلار مەن چانا
ئىشكى بەلگىسى مەن تابامىز.

انىقتاۋىش بولاتۇن سوز تابتارى.

۱۷۷-لى - انىقتاۋىش بولاتۇن سىم - ەسىم.

(1) مىسال: ئىش كىسى ۇرىسقاق. كىم ۇرىسقاق؟ - كىسى. ئىش كىسى
قالاي؟ ۇرىسقاق. قانداي كىسى ۇرىسقاق؟ ئىش (كىسى). «ئىش» دەگەندى
ايتباي، نەك عانا «كىسى ۇرىسقاق» دەگەندە، قانداي كىسى ۇرىسقاق بولاتۇنى
بەلگىسىز، كىسىنىك *بارى ۇرىسقاق سىياقتى بولمىپ شىعادى. دۇرىسىندا كىسىنىك
*بارى ۇرىسقاق مەس، ئىش كىسى ۇرىسقاق كەلەدى. «ئىش» دەگەن سوز-
ۇرىسقاق بولاتۇن قانداي كىسى ەكەننن ايتىمىپ، انىقتاب تۇر چانا قانداي؟
دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋلارنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان انىعان سويلەمىنىك
ئىشىندە «ئىش» دەگەن سوز انىقتاۋىش بولادى. بۇل سوز. سىم ەسىم (سىم-سىمى).
(2) مىسال: التمىن جۇزىك جوعالدى. نە جوعالدى؟ - جۇزىك. جۇزىك
نە قىلدى؟ - جوعالدى. قانداي جۇزىك جوعالدى؟ - التمىن. (جۇزىك). «التمىن»
دەگەندى ايتباي «جۇزىك جوعالدى» دەپ عانا قويغاندا، جوعالغان قانداي جۇزىك
ەكەنى بەلگىسىز، ايتەۋىر *بىر جۇزىك جوعالغان بولمىپ شىعادى. «التمىن»
دەگەن سوز جوعالغان جۇزىك قانداي ەكەننن اشمىپ، انىقتاب تۇر چانا قانداي؟
دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋلارنا جاۋاب بەرىپ تۇر. (قانداي جۇزىك؟ دەپ سۇراۋدىك
ورنىنا نە جۇزىك؟ دەپدە سۇرايدى). سوندىقتان «التمىن» دەگەن سوز انىقتاۋىش
بولادى. بۇل سوز جۇزىكىنىك نەدەن جاسالغان تەگەن كورسەتەقۇن سىم-ەسىم
(تەك-سىمى).

ەكىنشى-انىقتاۋىش بولاتۇن زات-ەسىم (جالقى جالپى تۇرىندە).

1 - ئىشى مىسال: اسان اۋىلناي كەلدى. كىم كەلدى؟ - اۋىلناي.
اۋىلناي نە قىلدى؟ - كەلدى.
قاي اۋىلناي كەلدى؟ - اسان (اۋىلناي).

«اسان» دەمەي، قۇر «اۋىلناي كەلدى» دەپ عانا قويسا، كەلگەن قاي
اۋىلناي ەكەنى بەلگىسىز، ايتەۋىر *بىر اۋىلناي كەلگەن بولمىپ شىعادى.
«اسان اۋىلناي كەلدى» دەگەندە «اسان» دەگەن سوز قاي اۋىلناي كەلگەننن
اشمىپ، انىقتاب تۇر چانا قاي؟ - دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋلارنا جاۋاب بەرىپ تۇر.
سوندىقتان بۇل سوز انىقتاۋىش بولادى. «اسان» جالقى زات - ەسىم.

2-ئىش مىسال: قان جانىبىڭ قايمىردى. كىم قايمىردى؟ جانىبىڭ. نە قىلدى؟ قايمىردى. قاي جانىبىڭ قايمىردى؟ قان (جانىبىڭ). «قان» دەگەندى ايتىباي، نە «جانىبىڭ قايمىردى» دەپ عانا ويساق، قاي جانىبىڭ قايمىرغانى بەلگىسىز بولار ەدى؛ ۇيتكەنى جانىبىڭ اتنى ادام كۆپ. «قان» دەگەندى قوسىمب ايتقاندا، قاي جانىبىڭ ەكەنى اشلىمىب، اتنى بولادى. «قان» دەگەن سوز قاي جانىبىڭ ەكەننەدە اشىمب، انىقتاب تۇر، قاي؟ دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىندا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان قان-انىقتاۋىش بولادى. قان-زات-سىم.

3-ئىش مىسال: ارستان، اڭ پاتىساسى، اۋرىبىتى. كىم اۋرىبىتى؟ ارستان. ارستان كايىبىتى؟ اۋرىبىتى. قاي ارستان اۋرىبىتى؟ اڭ پاتىساسى (ارستان) «اڭ پاتىساسى» دەگەندى ايتىباي، «ارستان اۋرىبىتى» دەپ عانا قويساق، اۋرىغان اڭ ارستانبا، ارستان اتنى ادامبا؟ بەلگىسىز بولادى. «اڭ پاتىساسى ارستان» دەگەندە قاي ارستان اۋرىغانى اشلىمىب، اتنى بولادى. بۇل «اڭ پاتىساسى» دەگەن قاي؟ دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىندا جاۋاب بەرىپ تۇر، قاي ارستان اۋرىغاننەدا انىقتاب تۇر، سوندىقتان انىقتاۋىش بولادى. اڭ پاتىساسى-زات-سىم.

4-ئىش مىسال: شەبەردىڭ قولى ورتاق. شەبەردىڭ نەسى ورتاق؟ قولى. شەبەردىڭ قولى قالاي؟ - ورتاق. كىمنىڭ قولى ورتاق؟ - شەبەردىڭ. «شەبەردىڭ» دەگەندى ايتىباي، قۇر «قولى ورتاق» دەپ قويغاندا، كىمنىڭ قولى ورتاق بولاتۇنى بەلگىسىز، ايتەۋىر بىرەۋدىڭ قولى ورتاق بولىپ شىعار ەدى. «شەبەردىڭ» دەگەن قوسىلغاندا، ورتاق بولاتۇن شەبەردىڭ قولى ەكەندىكى اشلىمىب، انىقتالادى. «شەبەردىڭ دەگەن سوز ورتاق بولاتۇن كىمنىڭ قولى ەكەننەن انىقتاب تۇرغان سوڭ جانا «كىمنىڭ؟» دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇرغان سوڭ انىقتاۋىش بولادى. «شەبەردىڭ- زات سىم (بىلىك جالغاۋ).

ۋىشنىشى - انىقتاۋىش بولاتۇن سان - سىم (سەبىتىك، رەتتىك ەكى تۇرىندەدە) مىسال:

1) «ۇش جىل عوتتى 2) «تورتىنشى جىل جەتتى. نە وتتى؟ - جىل. جىل نە ەتتى؟ - وتتى. نەشە جىل وتتى؟ - «ۇش (جىل). «ۇشنى» ايتىباي نە «جىل عوتتى» دەپ قويغاندا، نەشە جىل ۇتكەنى بەلگىسىز، بىر عانا جىل ۇتكەن دەپ ئۇسىنىۋكە بولادى.

ۇتكەن بىر جىل ەمەس، «ۇش جىل. «ۇش» دەگەن سوز ۇتكەن نەشە جىل ەكەننەن اشىمب، اتنى كۆرسەتەدى جانا «نەشە؟» دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرەدى. ەكىنشى مىسالدا: «تورتىنشى» دەمەي، قۇر «جىل جەتتى» دەپ قويغاندا، نەشەنشى جىل جەتكەنى بەلگىسىز، ايتەۋىر بىر جىل جەتكەن بولادىدا قوياى. «تورتىنشى» دەگەن سوزدى قوسقاندا، جىل انىقتالمىب نەشەنشى، ەكەن، اشىلادى. «تورتىنشى» دەگەن سوز جىلدىڭ نەشەنشى ەكەننەن

اننىقلاپ دا تۇر، نەشىنىشى؟ دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىنا جاۋاب دا بەرىپ تۇر. «مۇش»، «تورتىنشى» دەگەن سوزدەر مىسالغا الىنعان سويلەمدەردىڭ ئىشىندە جىلدىڭ نەشەۋ جانا نەشىنىشى. كەينىن اننىقتاپ تۇرغان سوڭ جانا نەشە؟ نەشىنىشى؟ دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىلارنىڭ جاۋاب بەرىپ تۇرغان سوڭ اننىقتاۋىش بولادى. «مۇش»، «تورتىنشى» دەگەن سوزدىڭ بىرەۋى ەسەبتىك سان-ەسىم، كەنىشى-رەتتىك سان ەسىم.

تورتىنشى-اننىقتاۋىش بۇلاتۇن-ەسىمدىك. مىسال: (1) مېزدىڭ اۋىل كوشتى. (2) وسى ات جۇيرىك. (1) نە كوشتى. اۋىل. مېزدىڭ اۋىل نە ەتتى؟-كوشتى. قاي اۋىل كوشتى؟-مېزدىڭ (اۋىل). (2) نە جۇيرىك؟-ات. وسى ات قالاي؟-جۇيرىك. قاي ات جۇيرىك؟-وسى (ات). مېزدىڭ دەگەندى ايتباي «اۋىل كوشتى» دەپ عانا قويسا، قاي اۋىل كوشتىنى بەلگىسىز بولار ەدى. مېزدىڭ دەگەن سوز قاي اۋىل كوشتىنىن اشىپ، اننىق كورسەتەپ تۇر جانا قاي؟ دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىنا جاۋاب بەرىپ تۇر.

كەنىشى مىسالدا: «ات جۇيرىك» دەپ عانا قويسا، قاي اتنىڭ جۇيرىكتىكى ايتىلىپ تۇرغانى بەلگىسىز، اتنىڭ بارى جۇيرىك دەگەن بولمى شىعادى. «وسى» دەگەن سوز قاي اتنىڭ جۇيرىك ەكەنىن اننىقلايدى جانا قاي؟ دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىنا جاۋاب بەرەدى.

سۇيتىپ، «مېزدىڭ»، «وسى» دەگەن سوزدەر سويلەم ئىشىندەكى سوزدەردى اننىقتاپ، اننىقتاۋىش سۇراۋىلارنىڭ جاۋاب بەرىپ تۇرغان سوڭ، اننىقتاۋىش بولادى. يۇل سوزدىڭ ەكەۋى دە ەسىمدىك؛ بىرەۋى - جىكتەۋ ەسىمدىكى، ەكەنىشى-سىلتەۋ ەسىمدىكى.

بەشىنىشى-اننىقتاۋىش بولاتۇن ەتستىك، (كوبىنەسە ەسىمشە تۇرىندە) مىسال: (1) المۇشى ادام الداندى (2) بارغان كىسى كەلمەدى. (1) كىم الداندى؟-ادام. المۇشى ادام نە قىلدى؟-الداندى. قاي ادام الداندى؟-المۇشى. (ادام). (2) كىم كەلمەدى؟-كىسى. بارغان كىسى نە قىلدى؟ كەلمەدى. قى كىسى كەلمەدى؟-بارغان (كىسى). «المۇشى» دەگەندى ايتباي، قۇر «ادام الداندى» دەپ عانا قويسا، قاي ادام الدانغانى بەلگىسىز، ايتەۋىر ادام الدانغان عانا بولمى تابىلادى. «المۇشى» دەگەن سوز قوسىلسا، الدانغان قاي ادام ەكەنى اشىلىپ، اننىقتالادى. «المۇشى» دەگەن سوز «قاي؟» دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىنا جاۋاب بەرىپ تۇر. كەنىشى مىسالدا: «بارغان» دەگەن سوزدى ايتباي «كىسى كەلمەدى» دەپ عانا قويغاندا، كەلمەگەن قاي كىسى ەكەنى بەلگىسىز، نەك بىرەۋ كەلمەگەن بولمى شىعادى. «بارغان» دەگەن سوزدى قوسقاندا، كەلمەگەن قاي كىسى ەكەنى اننىق بولادى. «بارغان» دەگەن سوز قاي دەگەن اننىقتاۋىش سۇراۋىنادا جاۋاب بەرىپ تۇر. «المۇشى» «بارغان» دەگەن سوزدەر اننىقتاۋىش.

بۇل سوزدىك كەۋى دە ەسىمىشە ەتسىتىك: «بىرى وسى شاقىمىق ەكىنىشى وتكىن شاقىمىق تۇردە ايتىلعان.

ەسىكتەتۇ: ەتسىتىك جالعىز ەسىمىشە تۇرىندە عانا انىقتاۋىش بولمايدى. باسقا تۇرىندە دە بولادى. ماسەلەن، الماقتىڭ بەرمەگى بار. الماقتىڭ نەسى بار؟-بەرمەگى (باستاۋىش)، الماقتىڭ بەرمەگى نەشك؟-بار (بايانداۋىش). نەنىڭ بەرمەگى بار؟-الماقتىڭ (انىقتاۋىش) ەتسىنىكتىڭ باسقا تۇرلەرى دە وسىلايشا.

التىنىشى-انىقتاۋىش بولانۇن ۇستەۋ. مىسال: «ابدان» نىڭ ايتىلىۋى جىڭشىكە. «ابدان» نىڭ نەسى جىڭشىكە؟-ايتىلىۋى (باستاۋىش)، «ابدان» نىڭ ايتىلىۋى قالاي؟-جىڭشىكە (بايانداۋىش)؛ نەنىڭ ايتىلىۋى جىڭشىكە؟-«ابدان» نىڭ (انىقتاۋىش).

سۇيتىپ، بۇل مىسالدا «ابدان» نىڭ انىقتاۋىش بولادى؛ ۇيتكىنى «ابدان» دەگەن سوزدى ايتىپاي، نەك «ايتىلىۋى جىڭشىكە» دەپ قويسا، نەنىڭ ايتىلىۋى كەنى بەلگىسىز بولار ەدى. «ابدان» نىڭ دەگەن سوز ايتىلعاندا، نەنىڭ ايتىلىۋى جىڭشىكە كەندىكى انىق بولادى.

وسىلايشا دەمەۋ، جالعازلىق، وداعاي، قانتا بۇتىن سويلەم انىقتاۋىش بولادى. مىسالدار:

1) «دا» نىڭ ماھاسى ەكى تۇرلى. «دا» نىڭ نەسى ەكى تۇرلى؟-ماعاناسى (باستاۋىش). «دا» نىڭ ماعاناسى قالاي؟-ەكى تۇرلى (بايانداۋىش). نەنىڭ ماعاناسى ەكى تۇرلى؟-«دا» نىڭ (انىقتاۋىش).

2) «مەنەن» نىڭ ايتىلىۋى ەكى تۇرلى. «مەنەن» نىڭ نەسى ەكى تۇرلى؟-ايتىلىۋى (باستاۋىش). «مەنەن» نىڭ ايتىلىۋى قالاي؟-ەكى تۇرلى (بايانداۋىش). نەنىڭ ايتىلىۋى ەكى تۇرلى؟ «مەنەن» نىڭ (انىقتاۋىش).

3) «ويىباي» دىڭ اياعى جىلاۋ بولدى. «ويىباي» دىڭ نەسى جىلاۋ بولدى؟-اياعى (باستاۋىش). «ويىباي» دىڭ اياعى نەمەنە بولدى؟-جىلاۋ بولدى (بايانداۋىش). نەنىڭ اياعى جىلاۋ بولدى؟ «ويىباي» دىڭ (انىقتاۋىش).

4) «ادام بولدى» دەگەننىڭ الدى جايلى. «ادام» بولدى دگەننىڭ نەسى جايلى؟ الدى (باستاۋىش). «ادام بولدى» دەگەننىڭ الدى قالاي؟-جايلى (بايانداۋىش). كىمنىڭ الدى جايلى؟-«ادام بولدى» دەگەننىڭ (انىقتاۋىش).

§4 تولىقتاۋىش .

تولىقتاۋىش دە نارسە عامالەن، جايەن، بولمىسىن تولىقتىرىۋۇشىن ايتىلاتۇن سوزدى ايتامىز. سويلەم ىشىندە نارسەنىڭ عامالەن، جايەن، بولمىسىن ايتانۇن سوز كوپىنە بايانداۋىش. سولاي بولغان سولۇ تولىقتاۋىش كوپىنە بايانداۋىشتى تولىقتاۋۇشىن ايتىلاتۇن سويلەم مۇشەسى بولىپ شىعادى.

مېيىسال «ئۇشىن الايمى» مەرگەن قۇس اتتى «دەگەن سويلەمدى. كىم
 اتتى؟ - مەرگەن. مەرگەن نە قىلدى؟ - اتتى. نە اتتى؟ - قۇس. مۇندا
 «مەرگەن» دەگەن سۆز - باستاۋىش، «اتتى» دەگەن سۆز - بايانداۋىش،
 «قۇس» دەگەن سۆز نە بولماقشى؟ مۇنىڭ نەبولاتۇن «بىلىۋ» «ئۇشىن»، «قۇس»
 دەگەن سۆز نەگە ايتىلىپ تۇرغانىن اشۇ كەرەك، تەكىندە نە مەنەگە كەرەك
 بولغانىن ايتىلىپ تۇرغانىن «بىلىۋ» «ئۇشىن» «قۇس»، دەگەن
 سۆزدى تاستاب، تىبىتى ايتىباي قويا تۇرۇپ قاراۋ كەرەك؛ ايتىبا عاندا كەلەتۇن
 كەمشىلىك بارما. كەن؟ جانا قانداي كەن؟ قۇس دەگەندى قالدېرىپ، «مەر-
 گەن اتتى»، دەپ عانا قويما ندا، مەرگەن اتقاندىن عانا بىلەمىز، نەنى اتقاندىن
 بىلەيمىز. «كەمشىلىك» سۆز بىن ايتقاندا، مەرگەننىڭ عامالىن عانا بىلەمىز، ول عامالدىن
 نەگە جۇمساعاندىن بىلەيمىز. «اتتى»، دەگەندە نەنى اتقانى بەلگىسىز بولۇپ، سو-
 ىلەمنىڭ جەتبەي تۇرغان جەرى بار؛ عامال بەگە جۇمسالغاندىن ايتىباي تۇر، سو-
 ىلمە كەمشىلىك بار. سول كەمشىلىكتىن تولمىقتىراتۇن «سۆز» «قۇس»، «قۇس اتتى»،
 دەگەندە مەرگەن عامالى نەگە جۇمسالغانى ماعلۇم بولادى. «قۇس»، دەگەن
 سۆزدىڭ جوقتىغان «اتتى»، دەگەن سۆزگە كەلىپ تۇرغان كەمشىلىك جوعا-
 لادى. «اتتى» - بايانداۋىش. «اتتى» دەگەن سۆزگە كەلىپ تۇرغان كەمشىلىك
 جوعالىپ، مۇنىڭ تولمىققانى بايانداۋىش تولمىققانى بولۇپ تابىلادى. «سۆيىتىپ،
 «قۇس» دەگەن «اتتى» دەگەن بايانداۋىشنى تولمىقتاۋىشى سۆز بولۇپ شىقتى.
 جوعارىدا ونداي بايانداۋىشنى تولمىقتاۋ «ئۇشىن» ايتىلا تۇن سۆز تولمىقتاۋىش
 بولادى دەدىك. بۇل شىكى بەلگىسى.

مۇنان باسقا تولمىقتاۋىشنىڭ تىسقى بەلگىلەرى بار. ول بەلگىلەرى: تولمى-
 تاۋىش سوراۋلارنى جاۋاب بەرىۋ. تولمىقتاۋىش سوراۋلارى مىناۋ: كىمگە؟
 نەگە؟ كىمدى؟ نەنى؟ نە؟ كىمدە؟ نەدە؟ كىمنەن؟ نەدەن؟ نە قىلىۋعا؟
 نە ەتۋگە؟ جانادا كىم؟ نە؟ دەگەن سوراۋلارعا «مەن»، «ئۇشىن»، «تۇۋرالى»،
 «تاقىربىنى» جانا باسقا جالعاۋلىقتار قوسىلدۇ مۇمكىن. سويلەم شىندە تولمىقتا -
 ۋىشتى وسى سوراۋلار مەن جانا جوعارىدا ايتىلغان شىكى بەلگىسى مەن
 تابامىز.

۱. «اۋەلى» - تولمىقتاۋىش بولادى زات-ەسىم، (جالعاۋلى - جالعاۋىمىز جانا جالعاۋلىق
 قوسىلغان كۆيىندە). مېيىسال: (1) اكەسى بالاسىنا كىتاب ساتىپ الدى. 2
 اسلىق ۇسەن مەن اقىلداستى. (1) كىم كىتاب ساتىپ الدى؟ - اكەسى. اكەسى
 نە قىلدى؟ - ساتىپ الدى. نە ساتىپ الدى؟ - كىتاب، كىمگە ساتىپ الدى؟ -
 بالاسىنا. (2) كىم اقىلداستى؟ - اسان. اسان نە قىلدى؟ - اقىلداستى. كىم مەن
 اقىلداستى؟ - ۇسەن مەن.

1-نەشى مېيىسالدا - «كىتاب»، بالاسىنا دەگەن سۆزدەر «ساتىپ الدى» دەگەن

بايانداۋىشتى تولىقتاپ تۇر جانا نە؟ ئىمگە؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىپ تۇر.

2-يىشى-مېسالدا «ئۇسەن مەن» دەگەن سوز «اقىلداستى» دەگەن بايانداۋىشتى تولىقتاپ تۇر جانا «ئىم مەن؟» دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر.

سوندىقتان «كىتاب»، «بالاسىنا»، «ئۇسەن مەن» دەگەن سوزدەر تولىقتاۋىش بولادى. «كىتاب»، «بالاسىنا»، «ئۇسەن مەن» دەگەن سوزدەر-زات-ەسىم. («بىرىنشى سوز جالعاۋلىق بىن تۇر). جالعاۋسىز جانا جالعاۋلىقسىز تولىقتاۋىش تۇۋرا تولىقتاۋىش دەپ اتالادى.

دەكىنشى-تولىقتاۋىش بولاتۇن سىن-ەسىم. جالعاۋلى كۆيىندە. مېسال: كۇشتىدەن ئىستى وزدى. كىم وزدى؟-ئىستى. ئىستى نە قىلدى؟-وزدى. كىمىدەن وزدى؟-كۇشتىدەن. مۇندا «كۇشتىدەن» دەگەن «سوز (وزدى)» دەگەن بايانداۋىشتى تولىقتاپ تۇر جانا كىمىدەن؟ دەگەن تولىق-ئاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان «كۇشتىدەن» تولىقتاۋىش بولادى. «كۇشتىدەن» سىن ەسىم (جالعاۋلى).

ئۇششىنى-تولىقتاۋىش بولاتۇن سان ەسىم جالعاۋلى كۆيىندە. مېسال: بالا ئورت بىن بەستى قوسا المادى. كىم قوسا المادى؟-بالا. بالا نە قىلدى؟-قوسا المادى. نانى قوسا المادى؟ بەستى. نەمەن قوسا المادى؟-ئورت بىن. مۇندا «بەستى»، «ئورت بىن» دەگەن سوزدەر «قوسا المادى» دەگەن تولىقتاۋىش بايانداۋىشتى تولىقتاپ تۇر جانا نەنى؟ نەمەن؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇلار تولىقتاۋىش بولادى. «بەستى»، «ئورت بىن» دەگەن سوزدەر سان-ەسىم (جالعاۋلى جانا جالعاۋلىق قوسىلعان كۆيىندە).

ئورتىنشى-تولىقتاۋىش بولادى ەسىمدىك. مېسال: 1) بىزدە ازىق جوق؛ 2) سەندە ازىق جوق. 1) نە جوق؟-ازىق. ازىق نەشەك؟-جوق. ئىمدە جوق؟-بىزدە. 2) نە جوق؟-جازىق. جازىق نەشەك؟-جوق. كىمدە جوق؟ سەندە. مۇندا «بىزدە»، «سەندە» دەگەن سوزدەر «جوق» دەگەن بايانداۋىشتى تولىقتاپ تۇر جانا كىمدە؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇلار تولىقتاۋىش بولادى.

«بىزدە»، «سەندە» دەگەن سوزدەر ەسىمدىك (جالعاۋلى كۆيىندە). بەكىنشى-تولىقتاۋىش بولاتۇن ەتىستىك. ەتىستىك تولىقتاۋىش بولادى كۆيىندە ەسىمگە اينالغان ئۇرى مەن ەسىمىشە تۇرىندە، 1) مېسال: كۇرەسىۋگە دارمەن جوق. نە جوق؟-دارمەن دارمەن نەشەك؟-جوق. نەمەن ەگە جوق؟-كۇرەسىۋگە 2) مېسال: جۇمەش. جۇرۇش ئۇششىن

قايعىرمادى. كىم قايعىرمادى؟ - جۇماش جۇماش نە قىلدى؟ - قايعىرمادى. نەمەنە ئۇشىن قايعىرمادى؟ - جۇرىۋۇ ئۇشىن. 3) مىسال: قوربۇشىنى توربۇشى الادى. كىم الادى؟ - قوربۇشى. توربۇشى نە قىلدى؟ - الادى. كىمىدى الادى؟ - قوربۇشىنى. 4) مىسال: جامان سىيلاغاندى بىلمەس. كىم بىلمەس؟ - جامان. جامان نە ەتەس؟ - بىلمەس. نەنى بىلمەس؟ - سىيلاغاندى. 1-بىشى مىسالدا «كۇرەسۋگە» دەگەن سوز «جوق» دەگەن باياندۇشىنى تولىقتاب تۇر؛ 2-بىشى مىسالدا «جۇرىۋۇ ئۇشىن» دەگەن سوز «قايعىرمادى» دەگەن باياندۇشىنى تولىقتاب تۇر. 3-بىشى مىسالدا «قوربۇشىنى» دەگەن سوز «الادى» دەگەن باياندۇشىنى تولىقتاب تۇر. 4-بىشى مىسالدا «سىيلا-عاندى» دەگەن سوز «بىلمەس» دەگەن باياندۇشىنى تولىقتاب تۇر. جانانا بۇل «كۇرەسۋگە»، «جۇرىۋۇ ئۇشىن»، «قوربۇشىنى»، «سىيلاغاندى» دەگەن سوزدەر نەمەنگە؟ نەمەنە ئۇشىن؟ كىمدى؟ نەنى؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋارنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇلار تولىقتاۋىش بولادى. («كۇرە-سۋگە»، «جۇرىۋۇ ئۇشىن» ەتسنىكتىك سىمىگە اينالغان تۇرلەرى؛ «قوربۇشىنى»، «سىيلاغاندى» سىمىشەنىڭ وسى شاقىتى، وتكەن شاقىتى تۇرلەرى).

التمىشى-تولىقتاۋىش بولانۇن ۇستەۋ. مىسال: «انى» دەن «منى» كوب ايتىلادى. نە كوب ايتىلادى؟ - «منى». «منى نە ەتەدى؟ - كوب ايتىلادى. «منى» نەدەن كوب ايتىلادى؟ - «انى» دەن. مۇندا «انى» دەن دەگەن، «كوب ايتىلادى» دەگەن باياندۇشىنى تولىقتاب تۇر جانانا نەدەن؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇراۋارنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر تولىقتاۋىش بولادى. «انى» - ۇستەۋ.

وسى سىباقىنى دەمەۋدە، جالعاۋلىق دا، وداعاي دا، قاتنا مۇتىن سويلەم دە تولىقتاۋىش بولا الادى.

1) «اشە» دەن «تاعى» كوب جۇمسالادى، نە كوب جۇمسالادى؟ - تاعى (باستاۋىش). تاعى نە قىلادى؟ - كوب جۇمسالادى (باياندۇش). نەدەن كوب جۇمسالادى؟ - «اشە» دەن (تولىقتاۋىش). اشە، تاعى-ۇستەۋلەر.

2) مەن «دەيمىن» نەن «شەيىن» دى كوب ايتامىن؟ كىم «دەيمىن» نەن «شەيىن» دى كوب ايتادى؟ - مەن (باستاۋىش). مەن نە ەتەمىن؟ - كوب ايتامىن (باياندۇش). مەن نەنى كوب ايتامىن؟ - «شەيىن» دى (تولىقتاۋىش). مەن «شەيىن» دى نەدەن كوب ايتامىن؟ - «دەيمىن» نەن (تولىقتاۋىش) «دەيمىن»، «شەيىن» جالعاۋلىقتار.

3) «وي، اللا» كىنان ويىيىم تىنىش. نە تىنىش؟ - ويىيىم (باستاۋىش).

ويىايىم قالاي؟-تىنىش (بايىنداۋىش). ويىايىم نەدەن تىنىش؟-«ويى، اللاشنان»
(تولمىقتاۋىش). «ويى، اللالا»-وداعاي.

4) «باي بول» دەگەننەن ادام بايىمايدى. كىم بايىمايدى؟- ادام باستانا
ۋىش. ادام نە قىلمايدى؟-بايىمايدى (بايىنداۋىش). ادام نەدەن بايىمايدى؟-
«باي بول» دەگەننەن (تولمىقتاۋىش). «باي بول»-دەگەن، بۇتىن سويلەم.

§ 5 پىسىقتاۋىش سوزدەر.

پىسىقتاۋىش سوزدەر دەپ عامال پىسىقتاۋ «ۋىشىن ايتىلانتۇن سوزدەردى اينال-
مىز. سويلەم شىندە نارسەنىڭ عامالدىن كورسەتەتۇن «سوز بايىنداۋىش. سوز-
لىقتان پىسىقتاۋىش سوزدەر بايىنداۋىشتى پىسىقتاۋىش سوزدەر بولىپ
شعاعى. بۇلار بايىنداۋىشتى قالاي پىسىقتايدى؟-اۋەلى بايىنداۋىش كورسەتەپ
نۇرعان عامالدىڭ مەزگىلدىن ايتىپ، ەكىنشى ورنىن ايتىپ، «ۋىشىنى-سىنىن-
سىقىن ايتىپ، «تورتىنشى-سەبەپىن ايتىپ، بەسىنشى-ماقساتىن ايتىپ پىسىقتايدى.
سوندىقتان پىسىقتاۋىش سوزدەردىڭ «وزى بەس قابقا بولىنەدى جانانا «ار تاپى
«وزىنىڭ پىسىقتاۋ مانىسىنە قاراي: مەزگىل پىسىقتاۋىشى، مەكەن پىسىقتا-
ۋىشى، سىنىن پىسىقتاۋىشى، سەبەپ پىسىقتاۋىشى، ماقسات پىسىقتاۋىشى
دەپ اتالادى. عامالدىڭ مەزگىلدىن، مەكەننىن، سىنىن، سەبەپىن، ماقساتىن كور-
سەتۋ-بۇل پىسىقتاۋىش سوزدەردىڭ شىكى بەلگىلەرى. بۇلاردان باسقا تىسقى
بەلگىلەرى دە بار؛ «ار پىسىقتاۋىش «سوزدىڭ «وز الدىنا جاۋاب بەرەتۇن سۇراۋ-
لارى بار. ولار تىسقى بەلگىسى بولادى. قاي پىسىقتاۋىش ەكەننىن شىكى، تىسقى
بەلگىلەرى مەن تاۋىپ الامىز.

1 مەزگىل پىسىقتاۋىشى.

مەزگىل پىسىقتاۋىشى عامالدىڭ مەزگىلدىن كورسەتەتۇن «سوز بولعاندىقتان
قاشان؟ قاي ۋاقىت؟ قانشا ۋاقىت؟ (جالعاۋلى-جالعاۋسىز سۇراۋلارعا جاۋاب بەرەدى.
مەزگىل پىسىقتاۋىشى بولاتۇن «سوز تابىنارى:

اۋەلى-مەزگىل پىسىقتاۋىشى بولاتۇن مەزگىلدىڭ ۇستەۋى.

مىسال: مانا قار جاۋدى. نە جاۋدى؟-قار. قار نە ەنى؟-جاۋدى.

قاشان جاۋدى؟-مانا.

ەكىنشى-مەزگىل پىسىقتاۋىشى بولاتۇن مەزگىلدىڭ ۇستەۋىگە اينالغان زات-ەسىم

مىسال: شەڭ بوران بولار. نە بولار؟-بوران. بوران نە ەتەر؟-بولار.

قاشان بولار؟-ورتىڭ.

ۋىشىنىشى-مەزگىل پىسىقتاۋىشى بولاتۇن مەزگىلدىڭ ۇستەۋىنىڭ ورنىنا

ايتىلغان زات-ەسىم.

مىيىسال: قاتشى كۇنى بويى جازدى. كىم جازدى؟ - قاتشى. قاتشى نە قىلدى؟ - جازدى. قاندا ۋاقىت جازدى؟ كۇنى بويى.
 نورتمىشى-مەزگىل پىسقىتاۋىشى بولاتۇن زات-ەسىم، جانانا سان-ەسىم مەن قوسىلىپ ەكەۋى.

مىيىسال: وقىۋ ون ساعاتتا باستالدى. نە باستالدى؟ - وقىۋ. وقىۋ نە قىلدى؟ - باستالدى. قاي ۋاقىتتا باستالدى؟ - ون ساعاتتا.

1 نىشى مىيىسالدا. «مانا»، 2-نىشى مىيىسالدا-«ەرتەك»، 3-نىشى مىيىسالدا «كۇنى بويى»، 4-نىشى مىيىسالدا-«ون ساعاتتا» دەگەن سوزدەر بولغان عامالدىك مەزگىل كورسەتىپ تۇر. جانا قاشان؟ قاندا ۋاقىت؟ قاي ۋاقىتتا؟ دەگەن مەزگىل پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋلارنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر مەزگىل پىسقىتاۋىشى بولادى.

«مانا» مەزگىلدىك ۇستەۋ، «ەرتەك» مەزگىلدىك ۇستەۋىنە اينالغان زات-ەسىم، «كۇنى بويى» مەزگىلدىك ۇستەۋ ورنىنا ايتىلغان زات-ەسىم، «ون ساعاتتا» دەگەننىڭ-ونى سان-ەسىم، ساعاتنى زات-ەسىم.

2 مەكەن پىسقىتاۋىشى.

مەكەن پىسقىتاۋىشى عامالدىك ورنىن كورسەتەتۇن سوز بولغاندىقتان، قايدا؟ قايدان؟ قالاي؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەدى.

مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن سوز تابىنارى:

اۋەلى-مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن مەكەندىك ۇستەۋ.

(1 مىيىسال: اتتى ارمان بارا جاتىر. كىم بارا جاتىر؟ - اتتى. اتتى نەشىك؟ - بارا جاتىر. قايدا بارا جاتىر؟ - ارمان.

ەكىنشى-مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن، مەكەندىك ۇستەۋگە اينالغان زات - ەسىم.

(2 مىيىسال: تىستا تىقىر ەستىلدى. نە ەستىلدى؟ - تىقىر. تىقىر نە قىلدى؟ - ەستىلدى. قايدا ەستىلدى؟ - تىستا.

ۇشىنشى-مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن زات-ەسىم ۇز قالىپىندا.

مىيىسال: قاپاش قالانا كەتتى. كىم كەتتى؟ قاپاش. قاپاش نە قىلدى؟ - كەتتى. قايدا كەتتى؟ - قالاعا.

نورتمىشى-مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن مەكەن ۇستەۋىنە اينالغان ەسىمدىك.

مىيىسال: مۇقان مۇندا كەلدى. ەم كەلدى؟ - مۇقان. مۇقان نە قىلدى؟ - كەلدى. قايدا كەلدى؟ - مۇندا.

بە-نىشى-مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن ۇستەۋ ورنىنا ايتىلغان ەسىمدىك

مېيىال: وسپان وسپان اتتاندى. كىم اتتاندى؟-وسپان. وسپان نە قىلدى؟-اتتاندى. قىدان اتتاندى؟-وسپان.

التمىشى: مەكەن پىسقىتاۋشى بولاتۇن ۇستەۋگە اينالغان زات-ەسىم. مېيىال: قوناق تىسقا شىقتى. كىم شىقتى؟-قوناق، قوناق نە قىلدى؟-شىقتى. قايدا شىقتى. تىسقا.

جەننىشى-زات ەسىم مەن ۇستەۋگە اينالغان كۈسەمشە قوسىلىپ مەكەن پىسقىتاۋشى بولادى.

مېيىال: قالاشى ەلگە قاراي بۇرىلدى. كىم بۇرىلدى؟-قالاشى. قالاشى نە قىلدى؟-بۇرىلدى قالاي قاراي (قايدا) بۇرىلدى؟ ەلگە قاراي.

1-ئىشى مېيىالدا-«ارمان» 2-ئىشى مېيىالدا-«تىستا»، 3-ئىشى مېيىالدا-«قالاعا»، 4-ئىشى مېيىالدا-«مۇندا»، 5-ئىشى مېيىالدا-«وسپان»، 6-ئىشى مېيىالدا-«تىسقا»، 7-ئىشى مېيىالدا-«ەلگە قاراي»، دەگەن سۆزدەر. دىك *بارى عامال ورنىن كۈرسەتمەپ نۇر جانا قايدا؟ قايدان؟ قالاي قاراي (قايدا) دەگەن مەكەن پىسقىتاۋشىنىڭ سۇراۋلارنا جاۋاب بەرمەپ نۇر. سوندىقتان بۇل سۆزدەر مەكەن پىسقىتاۋشى بولادى.

«ارمان» - مەكەندىك ۇستەۋ، «تىستا»-مەكەندىك ۇستەۋىنە اينالغان زات-ەسىم، «قالاعا» زات-ەسىم، «مۇندا» مەكەندىك ۇستەۋگە اينالغان ەسىم. دىك، «تىسقا» ۇستەۋگە اينالغان زات-ەسىم، «ەلگە قاراي»-ەلى زات ەسىم قارايى ۇستەۋگە اينالغان كۈسەمشە.

(3) سىمىن پىسقىتاۋشى.

سىمىن پىسقىتاۋشى عامالدىك سىمىن كۈر-ەتەنۇن سۆز بولغاندىقتان قالاي؟ قالايشا؟ كايىتىپ؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەردى.

سىمىن پىسقىتاۋشى بولاتۇن سۆز تابتارى؟
اۋەلى-سىمىن پىسقىتاۋشى بولاتۇن سىناۋلىق ۇستەۋلەر.
مېيىال تازى تۇلكىگە ارەڭ جەتتى. كىم جەتتى؟-تازى. تازى نە قىلدى؟-جەتتى. كىمگە جەتتى؟-تۇلكىگە. قالاي جەتتى؟-ارەڭ.

ەكىنشى-سىمىن پىسقىتاۋشى بولاتۇن ۇستەۋ ورنىنا ايتىلغان زات-ەسىم. مېيىال: قۇس ۇشار جۇيەسى مەن اسپانداغى. نە ۇشار؟-قۇس. قۇس نە قىلار؟-ۇشار. قاي قۇس؟-اسپانداغى. قالاي ۇشار؟-جۇيەسى مەن. ۇشىنشى-سىمىن پىسقىتاۋشى بولاتۇن ۇستەۋگە اينالغان زات-ەسىم. مېيىال: بالا. شالقاسىنان قۇلادى. كىم قۇلادى؟-بالا. بالا نە ەتتى؟-قۇلادى. قالاي قۇلادى؟-شالقاسىنان.

تۆرتىنشى-سىمىن پىسقىتاۋشى بولاتۇن ۇستەۋ ورنىنا ايتىلغان زات-ەسىم

مېسال: اسكەر. جاياۋ جۇردى. كىم جۇردى؟ - اسكەر. اسكەر نە ەتتى؟ - جۇردى. قالاي جۇردى؟ - جاياۋ.

بەسىنىشى - سىن پىسقىتاۋىشى بولانۇن ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك. مېسال: ومار ولاي ويلامادى. كىم ويلامادى؟ - ومار. ومار نە قىلدى؟ - ويلامادى. قالاي ويلامادى؟ - ولاي.

التىنىشى - سىن پىسقىتاۋىشى بولانۇن سان - ەسىم. مېسال: بالشى نوقتىن تورت - تورتەن سانادى. كىم سانادى؟ - بالشى. بالشى نە قىلدى؟ - سانادى نەنى سانادى؟ - نوقتىن. قالاي سانادى؟ - تورت تورتەن. جەتىنىشى - سىن پىسقىتاۋىشى بولادى كوسەمشە.

مېسال: وت ساۋلاب جاندى. نە جاندى؟ - وت. وت نە قىلدى؟ - جاندى. قالاي جاندى؟ - ساۋلاب.

1-ئىشى مېسالدا - «ارەك»، 2-ئىشى مېسالدا - «جۇيەسى مەن»، 3-ئىشى مېسالدا - «شالقاسىنان»، 4-ئىشى مېسالدا - «جاياۋ»، 5-ئىشى مېسالدا - «ولاي»، 6-ئىشى مېسالدا - «تورت - تورتەن»، 7-ئىشى مېسالدا - «ساۋلاب» دەگەن سوزدەر عامالدىك سىن كورسەتىپ تۇر جانا قالاي؟ دەگەن سىن پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇرۇلۇپ جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر سىن پىسقىتاۋىشى بولادى. «ارەك» - سىناۋلىق ۇستەۋ؛ «جۇيەسى مەن» - ۇستەۋ ورنىنا اينالغان سىن ەسىم؛ «ولاي» - ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك؛ «تورت - تورتەن» - سان - ەسىم؛ «ساۋلاب» - كوسەمشە.

4) سەبەب پىسقىتاۋىشى.

سەبەب پىسقىتاۋىشى عامالدىك سەبەبىن كورسەتەنۇن سوز بولغاندىقتان نەدەن؟ نەگە؟ نەلىكتەن؟ نەسەبەبتەن؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەردى.

اۋەلى - سەبەب پىسقىتاۋىشى بولانۇن زات - ەسىم. مېسال: اتاسى اشتاك ۇلىبتى. كىم ۇلىبتى؟ - اتاسى. اتاسى نە قىلىبتى؟ - ۇلىبتى. نەدەن ۇلىبتى؟ - اشتان.

ەكىنىشى - سەبەب پىسقىتاۋىشى بولادى ەسىمشە. مېسال: بالا ۇيالغانىنان قىزاردى. كىم قىزاردى؟ - بالا. بالا نە قىلدى؟ - قىزاردى. نەسەبەبتەن قىزاردى؟ - ۇيالغانىنان.

ۇشىنىشى - سەبەب پىسقىتاۋىشى بولانۇن ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك. مېسال: سوندىقتان وت جانبادى. نە جانبادى؟ - وت. وت نە قىلدى؟ - جانبادى. نەلىكتەن جانبادى؟ - سوندىقتان.

1 - ئىشى مېسالدا - «اشتان»، 2 - ئىشى مېسالدا - «ۇيالغانىنان»، 3 - ئىشى مېسالدا - «سوندىقتان» دەگەن سوزدەر عامالدىك سەبەبىن كورسەتىپ

تۇر جانانا نە دەن؟ نە سەبەبتەن؟ نەلىكتەن؟ دەگەن سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سۆزدەرسەبەب پىسىقتاۋىشى بولادى. «اشتان» - زات - سىم؛ «ۋىالىغاننان» - سىمىشە؛ «سوندىقتان» - ۋستەۋگە اينالغان سىمدىك.

5) ماقسات پىسىقتاۋىشى.

ماقسات پىسىقتاۋىشى ئامالدىك ماقساتتىن كۆرسەتتۇن «سۆز بولغان سوڭ نە گە؟ نە ۋىشىن؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەردى.

ماقسات پىسىقتاۋىشى بولاتۇن «سۆز تابتارى:

اۋەلى - ماقسات پىسىقتاۋىشى بولاتۇن «نىستىك.

مىسال: جۇرت ولەڭ تىڭداۋغا جىيىلدى. مەم جىيىلدى؟ - جۇرت نە گە جىيىلدى؟ - تىڭداۋغا. نە تىڭداۋغا؟ - ولەڭ.

«نىشى - ماقسات پىسىقتاۋىشى بولاتۇن «نىستىكتەن سىمگە اينالغان جانانا «ۋىش» جالغالىق قوسىلغان سۆزدەر.

مىسال: جىگىت قىز تاشداۋ ۋىش «جۇربىتى. مەم «جۇربىتى؟ - جىگىت. جىگىت نە قىلىبتى؟ - «جۇربىتى نە ۋىش «جۇربىتى؟ - تاشداۋ ۋىش. نە تاشداۋ ۋىش؟ - قىز.

«ۋىشنىشى - ماقسات پىسىقتاۋىشى بولاتۇن زات - سىم.

مىسال: بىرەۋ تانىمىنا قوناققا بارىبتى. مەم بارىبتى؟ - بىرەۋ. بىرەۋ نە قىلىبتى؟ - بارىبتى. سىمگە بارىبتى؟ - تانىمىنا. نە گە بارىبتى؟ - قوناققا.

1 - نىشى مىسالدا - «تىڭداۋغا»، 2 - نىشى مىسالدا - «تاشداۋ»

(«ۋىش»، 3 - نىشى مىسالدا - «قوناققا» دەگەن سۆزدەر ئامالدىك ماقساتتىن

كۆرسەتتۇر جانانا نە گە؟ نە ۋىش؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سۆزدەر ماقسات پىسىقتاۋىشى بولادى.

«تىڭداۋغا» - «نىستىك» «تاشداۋ» - سىمگە اينالغان «نىستىك» «قوناققا»

زات - سىم.

§6 بۇراتانا سۆزدەر.

بۇل ايتىلغان سويلەم مۇشەلەرىنەن باسقا سويلەم ماڭاينىدا جۇرەتۇن بۇراتانا سۆزدەر بولادى. ول بۇراتانا سۆزدەر «كى تۇرلى: بىر «تۇرلى سۆز اراسىنا كەرەك جەرىندە قىستىرىلا ايتىلاتۇن سۆزدەر. بۇلار قىستىرما سۆز دەپ ايتىلادى. قىستىرما سۆزدەر سويلەم نىشەندەكى باسقا سۆزدەرى مەن ۋىلەسپەيدى، بايلا سپايدى. المى تاشتاغاندا ورنى ويسىراي قويمايدى.

« كىشى تۇرى سۆز بەتىن بىرەۋگە قاراتا، قاداب سويلەگەندە ايتىلا تۇن سۆز. بۇلار قاراتبا سۆز دەپ اتالادى. بۇلاردا سويلەم دىمىندەگى باسقا سۆزدەر مەن ئويلەسپەيدى، بايلاسپايدى. »

(ا) قىستىرما سۆز.

اۋرىۋ، اريىنە، جاقسى نارسە مەس. ازىر گە، شۇ كىر، جامان مەسبىز. بۇل سويلەمدەرگە قىستىرىلىپ ايتىلىپ تۇرغان قىستىرما سۆزدەر: « اريىنە » مەن « شۇ كىر » دەگەن سۆزدەر. بۇلار باسقا سۆزدەر مەن ئويلەسپ، بايلاسپ تۇرغان جوق، قۇر قىستىرىلىپ تۇر. ونى الىپ تاستاعاندا، سويلەمگە كەلە قوياتۇن كەمشىلىك جوق. ماسەلەن: « اۋرىۋ جاقسى نارسە مەس » دەسەك، نەمەسە « ازىر جامان مەسبىز » دەسەك، « اريىنە » مەن « شۇ كىر » دەگەن سۆزدەر. دىك ورنى ئۇكرەيىپ جوقتىعى سەزىلىپ تۇرغان جوق.

(ب) قاراتبا سۆز.

قىزىم، ساعان ايتامىن، كەلنىم، سەن تىكدا! سۆز تىكدا شىم، الەۋمەت! « اي، اجىن، قايدا باراسىن؟ قۇداي، وشىدا! وشىدا باستا! ... مۇندا قاراتبا سۆز بولاتۇندار: « قىزىم »، « كەلنىم »، « الەۋمەت »، « الجان » « قۇداي »، ۇيتكەنى سۆز بەتى سولارعا قاراندىلىپ ايتىلىپ تۇر.

سويلەم مۇشەلەرىن ايمىرىۋغا كەرەك

سويلەم مەيسالدارى.

سويلەم مۇشەلەرى ايمىرىۋ جۇزىندە سويلەم مەيسالدارى مەن ءۇش تۇرلى
«س سىستەلەدى: 1) وراڭ مەن جازىلعان سويلەمەردى ولەڭسىز تۇرگە
اينالدىرىۋ، 2) سويلەم شىندەگى مۇشەلەرىن ايمىرىۋ، 3) سويلەمنىڭ
قاجەت بولغان تۇرلەرىن وقەۋشىلاردىڭ وزىنە تايىقىزىۋ.

ات ارىدى، تون تۈزدى. بۇلت شىقتى؛ جەل كۇشەيدى، داۋىل بولدى؛ كۇن
جاۋدى. كۇن باتتى؛ يىمىرت جابىلدى. قاسقىر شابتى؛ قوي ۇرىكتى؛ مېت
شۇۋلادى. ەگىن شىقتى؛ استىق ارزاندادى؛ ەل توغايىدى.

تاۋ، تاۋغا قوسىلمايىدى؛ ادام ادامغا قوسىلادى. جومارت جوقىندىن بىلەيدى؛
جۇيىرىك توقىمىن بىلەيدى جاقسى جاتىرقامايىدى. اڭقاۋ اڭدامايىدى، اڭگى
تىڭدامايىدى. جالقاۋ جاراتبايدى. اۋرۇ ازىدىرادى، سۇۋىق تۈگىدىرادى. ۇلكەن
باستار، كىشى قوستار، ەسكى جاڭا بولماس، جامان جاقسى بولماس. شىرىك
شىرىتەدى، بۇزىق بۇلىدەردى.

بىرەۋ ەكەۋ بولماس؛ ەكەۋ ۇشەۋ بولماس. الارمانغا التاۋ از. عجۈزدى مىڭ
جىعادى. تۇگەل تۈرتەۋ الا التاۋدى الادى. قىرىقتان ەلەۋ كۈپ. مېرىنشىسى
بەردى، ەكىنشىسى الدى.

مەن گەلدىم مىزالتىنىڭ ورداسىنا. سەن ماعان قارامادىڭ. ول ساعان اتىن
بەرە المايدى. «وزىم بارا المادىم» سۆزىم جەنە المادى. ولار كوشىپ كەتتى؛
بىزدىكى ەرىۋ قالدى. ەوزى جىمىلعان ەكىنبەيدى ەتنىڭ «بارى قازى بولماس،
مېتىنىڭ «بارى تازى بولماس. بۇلار بۇگۈن جۇرەدى؛ ولار ەرتەڭ كەتەدى.

«سوزدىڭ راسىن ايتىباق كەرەك. كۈيكەۋناماق قىيىن. ات ۇستاعان ازابىنان
قۇتىلار. اسىققان جەنبەسى، بۇيىرغان كەنبەسى. اس قادىرىن اسىققان بىلەر،
ات قادىرىن اسىققان بىلەر. بەرىۋشى بەستى قىيمايدى، الۋشى التىنى ازىسىنادى.
ەسكەرگەن ەسكى اسىنان ساقايدى. ۇيالغان تەڭ تۇرماس. اتقاننىڭ قوسىن
جاتقان بايلانار. «تاعى» جۇۋان ايتىلادى، «ابدان» جىڭشىكە ايتىلادى. «تەبىتى»
نىقتاۋلىق ۇستەۋ، «ادامشا» سىناۋلىق ۇستەۋ «ما» «با» سۇراعاندا ايتىلادى.

«دا» ەكى ماعانادا ايتىلادى. وتىرعانداردىڭ قۇلاعىنا «ويىي» ەستىلدى. «ايتاق» قويىلدى، «ايتان» ەستىلدى. «شاۋىم - شاۋىم» وداعاي. «ارقىلى» جالعاۋلىق. «مەنەن» - مەن بولغان. «تامان» جاقىنداۋدى كورسەتەدى. «كوردىم» دەگەن كۆپ «سوز»، «كورمەدىم» دەگەن «مير» سوز.

اشىۋ - كاپىر، اقل - دوس؛ اقلنىڭ اقل قوس. جاقسى «سوز سۇيىندىرەدى، جامان «سوز كۇيىندىرەدى. اقماقتى ۇيرەتمەۋ - ولگەندى تىرىلمەۋ. وقىۋ تۇبى - توقىۋ. ونەر الدى - قىزىل تەل. تىيماغان اۋىزدا بالە بار. تەل قىلمىستان وتكىر. ادام سوزىنەن جازار، سىير مۇزىنەن جازار. «جۇزدىڭ كوركى ساقال، «سوزدىڭ كوركى ماقال. تالۋدى، تاستى جەل بۇزار، ادام - زاتتى «سوز بۇزار. تاماق توقى، كويلەك كوك، ۋايىم جوق. اۋىزى جامان ەلدى بىلعار، اياعى جامان «توردى بىلعار. جاستىق - ماستىق. وڭقا ويىن بۇزار. تەنەك جىيىن بۇزار. جامان ەركەك توي بۇزار، جامان ايەل «ۇي بۇزار. ەلسىز كولگە باقا ايعىر. بىرەۋدىڭ «وزى جاقسى، بىرەۋدىڭ كوزى جاقسى. «ەل بىلەدى» دەگەن كۇلەر، «موزىم بىلەم» دەگەن بۇلەر. ەل قۇلاعى ەلمۇ. الدىڭغىسى التى، كەيىنگىسى جەنى. سويلەگەن - مەن، تىڭداغان - سەن. بەرگەن - «وزى، العان - موزى. مالىك - اناۋ، ۇرىك - مىناۋ. سان سۇراۋى - «نەشە؟ سىن سوراۋى - «قانداي؟ دايەكشىلى ۇسنەۋ - «ارى، دايەكشىسىز ۇستەۋ - «بەرى». «ول» دان تۇۋعان ولاي، «بۇل» دان تۇۋعان بۇلاي، «سول» دان تۇۋعان سولاي «بىلەمىن» دەگەن «بۇلەمىن» دەگەن. جومارت ەر جۇقتىعىن بىلەيدى؛ جۇيرىك ات توقتىعىن بىلەيدى. مېت تويعان جەرىن نەزەيدى، تۇۋعان جەرىن نەزەيدى. جۇك اۋىرىن نار كوتەرەدى، قازا اۋىرىن ەر كوتەرەدى. جاقسىلىققا جاقسىلىق «ار كىسىنىڭ «سىدى. جاماندىققا جاقسىلىق «ار كىسىنىڭ «سىدى. جاڭبىرمەن جەر كوگەرەدى، باتامەن ەر كوگەرەدى. «بىتمىسى جامان قامىستى سۇۋ شىنەن «ورت شالار، تۇۋىسى جامان جىگىتتى تۇيە ۇستىمەن مېت قابار. ەسەك سەمىرگەن كۇنى يەسەن تەبەر. جاقىنىڭ شاراپاتى تەبەر نار جەرەد؛ جاماننىڭ كەسەپەتى تەبەر «ار جەرەد. جاقسى جۇرگەن جەرىنە كەنت سالادى؛ جامان جۇرگەن جەرىنە «ورت سالادى. جورعا جۇرىسىنەن بۇل بولادى؛ جامان جۇرىسىنەن قۇل بولادى. جامان ەردەن جايداغم جاقسى، جامان قاتىننان بويداغم جاقسى. «وزى ۇرى جۇرتتىڭ «بارىن «ۇرى» دەيدى؛ «وزى قار جۇرتتىڭ «بارىن «قار» دەيدى. ۇرى ۇلە - ولگەنشە اقپىن دەيدى. كۆپ جورىقان تۇلكى تەرىسىن الدىرادى. الدىرعان اناسىنىڭ قوينىن اشادى. شىعاسىغا يەسى باسشى بولادى. قالقى جاماننىڭ «يىي ازادى، قاتىنى جاماننىڭ «يىي ازادى. جانىن اياماعان جاۋ الادى، مالىن اياماعان داۋ الادى. «سوز جۇيەسىن تابادى؛ مال يەسەن تابادى. شوقباردى سالا اياماعان وزىنە تىپكىزەدى. تاۋ بەلگىسى ناسىندا، باي بەلگىسى اسىندا، اقل - مەن.

جان - مەن ۋوزىم، تان - مەنىگى. مەنى مەن مەنىكىنىڭ ماعاناسى ەكى. مەن
ولمەككە تاعدىر جوق اۋەل باستان.

بۇل تويدا تابىتان وزعان مەن ايتامىن. سويلەمەسى بوتەن قازاق مەن
تۇرعاندا. اۋىزىمدا تاڭىرى بەرگەن جەل تۇرعاندا. توي قىلماق بۇل دۇنيەنىڭ
زەينەتى. ەدى. ەبىر بالانىڭ زارىنان جىپىن تويغا بارمادىم. قۇلدان كوردىم
قورلىقتى، جالشىدان كوردىم زورلىقتى.

مايقارا قارا سايعا بىتەر قالىڭ. قوشالاق سەمىرتەدى ارعىن مالىن.
قاراساي قوشالاقنى مەكەن ەتكەن، ەبىر جىلى كەنە سارى اعالارىم. قاڭئاردا
قوشالاقنى مەكەن ەتكەن. جايلارغا تورعاي سۇۋىن كوكتەي وتكەن.
قاراساي قوشالاقنىڭ قارا وتىنا، ناۋرىزباي كەنە سارى مال سەمىرتكەن. قاسىندا
تولەڭگىنى. ەجۇز قارالى ۇي. جىگىتنىڭ اينقانى ولەڭ، نارتقانى كۇي. كەسەبى
جورتەۋىلدان مال اكەلىۋ. قانىغا جاقسى ات تارتقان الادى سىي. جىبىلعان اتاقتى
انتار تالاي جەردەن، بارلىق اسقان جۇيرىك تاپپالى ەلدەن. ەبىر كۇنى ەبىر
ۇش جىگىت اتقا مىنگەن. تۇساۋلى جاۋىر تورى وتتاب تۇرعان. جەلقوم ەر
جەردە جاتىر باسى سىنعان. ۇشەۋى جونەلەدى ەلگە تامان، بىر جىگىت، ەبىر
ات ولجا، وزدەرى امان. ۇشەۋى بىيشارانى ورتاغا العان. قاراساي ەل جاعىنا كەيىن
سالعان. ەبىز سەنى كەنە قانغا اپارامىز. تايىنان، بۇل تورىمىدى باعىب ەدىم. ۇكىنى
قۇيرىق، جالعا تاعىب ەدىم. تۇن قاتىب ۇش-تۇرت كۇندەي ولار ۇجۇردى.
ەمىنە قان كەنەنىڭ جاقىن كەلدى. ۇشەۋى ول جىگىتكە جاۋاپ بەرگەن. قان
كەنە زەكەت الادى كوشكەن ەلدەن. جاتپايدى جىگىتتەرى قاننىڭ تەككە.
جولققان جورتەۋىلىشى شىعار شەتكە. سەمىزىن كەلگەن مالدىڭ سويىپ جەگەن.
ولچادا جەتەم-جەسىر مالدان ارتىق: كەلەدى قالقى ولاردىڭ نارتىۋ تارتىپ. قالىققا
كەنە جاتىر قورقۇ سالىپ. توڭىرەكتە ەل قالمايدى باعىنباعان. باقتى كەنە
قاننىڭ قابىنداعان. بۇل كۇندە كۇشتى بوب تۇر كەنە سارى. كەنەگە باعىنعان
ەل قويدان جۇۋاس. قەستارغا جىلانشىققا مەكەن سالدىق. بىيىل قىس قاتتى
بولدى: جۇتاب قالدىق. جابباسنا جىلگەلەننىڭ بالاسى باي. ايدارعا مال، ارتارعا
اتانى ساي. بەسەمىندە بۇل تورتەۋى ەلگە كەلدى. الستان ەل قاراسىن كوزى
كوردى. جايلاعان قارا سايدى ەجۇز قارالى ۇي. بىيشارا تۇتقىن جىگىت وي
ويلايدى. ورتادا قاتار تىككەن ۇش اق وردا، الستان كورىندە جىگىت سورعا.
ۇي سايىن بايلاۋلى ات، قارا نايىزا. بەلدەۋدە قىستىرىلعان ەبىر-ەبىر دوربا.
دالادا كەنە سارى جۇرگەن ەكەن. تورتەۋىن كەنە سارى كوزى كوردى. ايتادى
سوندا تۇتقىن: الدىيار، قان! قورقادى قارىڭنان نەشە مىڭ جان. « ەرىك بىن
مەنى بايلاپ الدىم » دەگەن، ناقىسر اۋ، جىگىتكىنىڭ سوزى جالغان. مە،
ناقىسر، ۇيىقتايمىن دەپ عاپىل قالدىم: ۇشەۋىڭ قاندارىڭا وتىرىك ايتىپا: جەرىمدە

ۋېيىقتاب جاتقان بايلاپ الدىڭ. قاچى قالدىم، اتىما مېنە المادىم؛ بىلەككە قىلىشىمدى بىلە المادىم. ئاقسىر ۋە، استىمدا اتىم جۇيرىك جەلدەن. جارىستا وزىۋىشى ەدىم قالدىڭ ەلدەن. ماقىتاعان، تۇتقىن جىگىت ۋىسى ما اتىڭ؟ الدىڭى جەلدەن جۇيرىك اسىل زاتىڭ؟ ماستەكتى تىيىنشادان وزا المايتۇن، جىبەرمەس جۇيرىك دەيسىڭ ەردىڭ داتىن، جۇيرىك جوق اتى-الاشتا تورى اتىمداي. باياعى قولدا يىقىمىيار تۇرغان كۈندە اتىما الماۋىشى ەدىم ەكى جۇز تاي. نە پايدا! تورى اتىم مەن قاشا المايمىن ەلەستەپ بەلدەن بەلگە اسا المايمىن. كەنە قان وردا. سىما قاراي جۇردى. ارقاندا جاۋىر تورى تويىمب العان. قىزارىپ كۈن باتىسقا كۈن دە بارغان. قىزارىپ تاڭ اتادى شىعەس جاتقان. كورسەتتى كۈن دە نۇرىن شاشىراتقان. قۇيىنغان شىق سۇۋىنا شالغىن مەن قاۋ. تەرلەگەن ورمان اعاش، باقىشا مەن باۋ. بىيىك شىمىرلاپ ۇشادى بوز تورعايلار. تۇندىك جاپىق كىيىز ۇي ۇشى سامال. قورادا قىيىمىلداماس ۇيىر قارا مال. بايتو بەنتەر ۇيىقىدا؛ دىبىسى جوق. تاتتى ۇيىقىدا بارلىعى جارالعانىڭ: ەستىلەمس دىبىسى شىعەپ جالغىز جاننىڭ. كۈن ساسكە كوتەرىلدى ساعىم جۇرىپ. جەلمگە ۇيەز دەپ تۇر جىلقى كەلىپ. تۇندىكى كەنە قاننىڭ اشىلادى. قالىققا قان جارلىعى شاشىلادى. اتى جۇيرىك ئالايىكەر قۇۋسىن-دەيدى، كەنە قان ۇيىر تۇتقىندى قاشىرادى. ۇيىر شانشىپ جەتكەن جەردە جوق قىلمۇعا نايزاسىن وتكىر قىلىپ قايراعان بار قان ۇشىن تۇۋ تۇيىنە جايغان كىلەم. باتىساي كورپە تۈسەپ قويغان، بىلەم. تورى اتقا تۇتقىن جىگىت قامشى باستى. بىلەزدە جاۋىر تورى بەلدەن استى، قىرق ادام ۇيىر ادامدى قۇۋىپ كەتتى. شاڭداى شاپقان اتنىڭ كوككە شىقتى. قۇۋىمىشى كەشكە جاقىن قايتىپ كەلگەن. جۇيرىگەن جاۋىر اتنىڭ ايتىپ كەلگەن. ساسكە تۇستە كىيىز ۇي ۇشى سالىقن. سالىقن قىمىز قىزدىرار قازاق قالقن. سىيىلى- سىيىلى كەنەنىڭ جىگىتتەرى- جىيىلىسقان ورداغا ەردىڭ ۇمارى. قان اتاسى، توردە وتىر وتەتەلەۋ بوساغا دا توبىنا نعان نوكەرلەرى. وسىنداى ۇرەلەك بەن جاز وتەدى. قاراڭغى تۇندەرى ۇزاق كوز جەتەدى. ۇلدىڭ جىگىتتەرى كەزەك- كەزەك قاسقىردان قويدى تۇندە كۆزەتەدى. ارقاننان قۇباقاندى شەشىپ الدىم قويسىمنىڭ جەلقوم ەرىن ۇعان سالدىم. وتكىن قىس جاپىق بويىن جالالادىم. ابباسىم، سويلەر سوزگە كەنە كەنسىم. ەلىگەن شىعەپ جۇرگەن ە كەنسىم. ارامىزا اڭقاۋەلگە زاڭقوي بولغان، كەنشىم-باي دەگەن، مولدا سەن كەنسىم. «كوبىنى سوكبە، كەندى توكبە» دەگەن قايدا؟ بايقادىم ونەرىڭدى شەنە كەنسىم. اتاڭىز ەستەمىن قارا كوزدى. ايتاسىن ماغان نەگە جاما سوزدى؟ جۇسىمبەك نۇرەكە مەن اسقان زاڭغا. جۇرگەندە جول بىزمەيدى تىرى جانغا. جاقسىمىن سىزدىڭ ەلدىڭ كورپ جۇرىمىن: نەڭ كەلەر وسىلارغا كىسىڭ بارما؟ جاپباسىم، سەن ماقتاما مىرقىڭىزدى. ۇەلى مىرقى بۇزغان نىرقىڭىزدى. جاپباسىم، مەن دە ايتايمىن باسى ادامدى، ماقتاسىمىن قاي- قايداعى ناس ادامدى.

مېت جامانى بېسەن قاپار. قارا تاۋدىڭ باسىنان كوش كەلەدى. قارا كوز-
 دەن مولتىلدەپ جاس كەلەدى. مۇش جۇزگە مېزدىڭ قازاق بولىنەدى؛ وسىلاي
 شەجىرەدەن كورىنەدى. بولمايدى كەمشىلىكسىز ەش مېر قالىق. بارىنەن كەيىن
 قالعان قازاق اتى. باسقاچۇرت مېز سەكىلى جالقاۋ مەس. عىلىم مەن قاراڭغىنى
 ەتەر جارىق. وقۇعا جۇرتتىڭ مېرى مەس قۇمار. ايرىسىن وقۇشلار ماغاناسىن.
 سانادى قىزدى قازاق مال ورنىنا. ول كەبەك مىقتى بولعان جاس باسىنان
 ئوقاڭ دا تاستامايىدى ۇز قاسىنان. ون بەسىندە كەبەكتىڭ اتى شىقتى. مىڭ قارعا
 زالان قىلماس مېر سۇڭقارعا. اكىمدەر جاڭا ۇسپىرىم جاستان بولدى. باسىنا
 ۇرلاردىڭ بوستان بولدى. اۋەلى قور بولغاننىڭ مېرى بىيلىك. مەن كوردىم
 نەشە جۇيىرىك دانالاردى. ورسشا جازىۋلارىن كوردى كوزىڭ. جۇرەكتى ۇيىقناپ
 جاتقان ەن وياتار. قۇدايا، قۇدرەتكە نساڭ قالامىن، جولنىدا مېر عاشىقتىڭ
 زارلانىمىن. ەشىمدى عاشىق وتى كۇيدىرەدى؛ سىرتىما شىعارىۋعا ارلانىمىن. اق
 ەركە، الما مويىن، قالدى كەيىن. قولمىنان جىبەك باۋلى ۇشنى تۇيىمىن. «تاتىر
 جوق ئاغىرىنا» دەگەن - مېسان. دۇنيىدە ايرىلماعان كىمنىڭ دوستى؟ كانعا
 ندا جاقىپ ۇلى جۇسۇب وتكەن. «جۇسۇبقا زىلىقانى عاشىق ەتكەن. عاشىققا قاپا
 كورمەك بوستان ئاعى. وي تۇسىپكە مېر بىرىنە دوستان ئاعى. ماقساتىن وسىلاردىڭ
 ەتنى قاسىل. ازەلدە ئاغىرى قۇدا قوسقان ئاعى. غازىزا، قات جازامىن، جانىم
 سىزگە. جۇرەكى دوستىڭىزدىڭ مالىم سىزگە. مېر از كۇن بارا المادىم سەيىب
 بەنەن. ولەڭ مەن بىلىرەيىن قالىم سىزگە. دوستىڭىڭ ەكى بولماس ايتقان سەرتى.
 تۇيىمىن تەرەزەنىڭ «كوكەڭ!» دەگەن: «قام قالما - باستان داۋرەن وتەد» دەگەن.
 قاراعىم ساپار شەكتىڭ بوتەن ەلگە. «قوش» ايتىۋ قىيىن بولدى كەتەر جەردە.
 بۇل جەردە قاتار جۇرگەن تورنەۋ دىك. تورنەۋىمىز «ماچىلىستىڭ كوركەمى ەدىك.
 تورنەۋىمىز كەلىۋشى ەدىك كۇندە كەشكە، اق سۇڭقار، بالا يىتەلگى ارشىن تۇسكە.
 قاراعىم، بوتەن ەلگە ساپار شەكتىڭ؛ دوستىڭى بىرگە جۇرگەن. زار ەگىرەتنىڭ.
 قۇۋاننىشتىڭ اقىرى بولدى مۇنداي. الدىمىن قارسى كەلدىڭ قان - زادا
 قىز! ۇر ونەر، ەركەم سىزدەن تابىلادى. قۇربىڭىز ەسكە العاندا سامعاندى.
 جاماندار اقىلىنان جاڭىلادى. شىم تولىپ بارادى قايعى مەنەن. ايرىلماسىمىن
 دەۋشى ەدىم سۇيگەنمىنەن. باسىمىدا نۇر بار قايعى دۇنيىدەگى، ولەڭ مەنەن
 ايتامىن كۇيگەنمىنەن. ەل ەشى وسەك، عايىات قاپتاپ جۇرگەن. جاماننىڭ
 ەتكە جەڭگى تار سىقىلدى. قاباعى اشىلمايتۇن قار سىقىلدى. سۇيىدى جامان -
 ىاردى كەي مېر ساپاز، مېتىندى اۋدىرمايتۇن نار سىقىلدى. سىپىعان سىپىر
 بىلمەس قىزمەتىڭى. سىپىلاعان جامان بىلمەس قۇرمەتىڭى. ۇر قالاي مېر
 سەيپات ەتكەن جامان: بولادى اتقارغانداي مىنەتتىڭى. كاي بىرەۋ سويلەي-
 تۇعىن وت باسىندا، ول كۇنى ەش مېر جان جوق وعان تەڭەس. قۇر كەۋدە

كۈتەرگەن مەن ئۇزمايدى: ئۆيدەكى ئۆزۈمگە مەن ئۇزۇرا كەلمەس. مەن جاسىم-
ئان ئاتىدىم مۇسا جاپاۋ. چاقىلىق ھاماندىق بىن ئۆزىمىن تاپاۋ. شورماننىڭ
مۇستاپاسى اتىدى العان. سول سەبەبتىن ئاتىدىم مۇسا جاپاۋ. كەنە-سارى
ياۋىزىن ئاي-قان اېملاي بالاسى. اۋەلى مەكەن قونمىسى-كۈكشە ئاۋدىڭ پاناسى.
جازى جاپلاۋ ۋورسى-ودا سونىڭ دالاسى. وگشەڭ بۇزىق،
قان-شەر، قاسىنا ەرگەن قاراشى؛ اقورىندا نە بولدى؟ قىرغىزدان
جەتتى قازاسى. كەنە-سارى ەر بولدى. ەل شىندە ۋىر بولدى.
اسمۇ قىيىن بەل بولدى. قارىسى كەلگەن ادامنىڭ كۆزىنىڭ جاسى كۆر بولدى.
الاتاۋدىڭ جىراسى قازىۋلى داين كۆر بولدى.

كۈمىستى ساداق، التىن وق كەنەكەم جاۋعا جولمىقتى. اساۋلار ۋەر شىدەردى.
كەنە قان ۋۇزدى كۈدەردى. قاباعى قاننىڭ ئۆنەردى. قىرغىزغا كۈشە ۋدەردى.
وگىلىق بىن قازاققا اسىۋىن قىرغىز بەرمەدى. قارا بالتا سۈتەقلىق اكشەرىن
شاڭ استى. قىرغىز قازاق ەكى جار-جالغىز جولعا تالاستى. سول ۋاقىتتا قان كەنە
اقىلىنان اداستى. ويدان اتقان زەڭبەرەك ئاۋ باسىنا جەتتەدى. ەي بۇعاياي، بۇعاياي!
امال ئايشى بۇعان اي! بىلىمىز ۋوزىڭ كەلگەننەن قاننىڭ الدىڭ چارلىمىن. تايىق
كەشۋ ئار جولدا قولدىڭ الدىڭ جاپىدىمىن. ۋىر بىزىڭدىن جۇرگىزدىڭ ۋۇش
الاشتىڭ بارلىمىن. قىمىلغاندا ۋار قاشان ۋىلىنىۋشى ەدى ئارلىمىڭ. وسى ساپار،
بۇعاياي، قىرغىزدىڭ كۈردىم قورلىمىن. قىرغىز ەلىق تولمىتى باسى ئاۋمەن
تۈبەنىڭ. سالاتۇمىن الدىما بۇعاياي باسى ەر دەيدى، ادبرا قالغىر، الاتاۋ! اسمۇ
قىيىن بەل دەيدى. كەنە قان سوندا سۈيلىدى: كەتەسىن جاۋعا ار دەيدى.
قولداى وگشەڭ باتىردىڭ مىكتىب ۋارىن ال دەيدى. ەكى-ۋۇش جۈزدەي
باتىرمەن ويراندى بارىپ سال دەيدى. قىيىن جەردە قاندارعا بولادى كۈمەڭ
قاراشى. قىمىلغان جەردە ۋار كىمىنىڭ بولادى الا پاناسى. از كىمىگە جاقسى ەوي
الاتاۋدىڭ اراسى. «ماقۇل» دەدى قان كەنە ئاۋرىز بايدىڭ سوزىنە. سول ۋاقىتتا
ئاۋاننىڭ جان كۆرىنبەس كۆزىنە. وتىز جىگىت جونەلدى تامام قولدىڭ بەكتەرى.
ئاۋرىزباي كەتتى بەكتەر مەن ئاۋ باسىنا بارعالى. ئاۋ باسىنا قىرغىزدىڭ قامالدىن
بۇزىپ العالى. كەنە-سارى باستى ەتەكتە تۇرىپ قالعالى. تالاب قىلمىپ ۇرىندى.
تىككەن ۋىر جول سالعالى. قول كۆرىنبەس شاڭ بولدى الاتاۋدىڭ اراسى. قارا
اعاشى ئاي كۆپ قازاق، قانعا بولدىڭ قاراشى. ويدا قوتان، قىردا ورسى. اكىم
بولدى قالاسى. كەنەن ئايىق جەكەندەي ۋىزدىڭ قازاق بالاسى. الدىرىپ جۇر-
گەن دۇشبانغا ۋوز اۋىزىنىڭ الاسى. ەدىن مۇسىلمان بالاسى! ۋىر كەمىندىڭ
كەمەكە ۋۇش الاشتىڭ بالاسى. بايۇزاق، دانتا ۋۇسىندى بۇل جاۋايتىڭ تەكەنە.
قاننىڭ كۈگىلى سۈمىپ تۇر تىككەن ۋىر جول سالىۋعا: قالاي دا ەندى بەت
قويدى ئاۋ باسىنا بارىۋعا. ۇيات شىعار تۈرەدەن ۋىلىنىپ كەيىن قالىۋعا. وسىنى

ايتىپ بايۇزاق قامشى بولدى نوكرىگە. تالاب قىلدى بايۇزاق مېر بىسشلىق
 ەتەرگە. تۇسە قالدىق مېرىمىز. جاپىر. جۇپىر قول قويدىق جاسىمىز بىن كارىمىز.
 تاۋبىسىنان شوۋ شىقتى. وتىز كەكچال مېورى مەن ناۋرىزباي تۈرە سول شىقتى.
 بولجىل-بولجىل كۆرىنەر: جاۋ جوعارى مېز تۈمەن. جەتكەن ەكەن قامالعا ناۋرىز-
 باي سىندى سۇر پەرەن. قارقاراداي استىندا بايۇزاق بەرگەن كوك دۈنەن.
 كۈن شىعدى جاۋدىك شەتمەن قامالعا كىردى گۈلدەنەن. ور قويانداي بۇلتىد-
 ەن كوك دۈنەن ات استىندا. كورعۇلعا بەرگىمىز وتىز كوكچال قاسىندا.
 ناۋرىزبايدىك ەرلىگىن قىرعىز قازاق سۈكەيدى. تۈرەنىڭ الدىن وراي جايلاۋ
 مەرگەن توككەلى. الىپ شىقتى مۇش جۇزدەن ايعىر مەنەن بىيەسىن. مېولب
 بەردى بارىنە سىباعالى تىيەسىن. ايبلاي اسباس اسمۇعا كەنەكەم دۇكەن قۇر-
 ەنى، كەنەكەم كەلدى مېز مۇشىن مۇش الاشتىك قورعانى. ايانباي بۇكۇن
 مەس كۆرسەت، تامانىڭ باتىر قۇرمانى. دەنەدەكى شىبىن جان مار نامىستىك
 قۇربانى. جار بولاكور بىزدەركە، انامىز وتكەن ايبلاي. سەندەر ەدىك قاناتىم
 مەڭدى. باي، دۇۋلات، اعىباي! دىيلىك اسقان مۇش جىگىت. شاكىر، جاۋكە،
 تۈلەباي. ۇمتىلىڭدار ەرلەرىم! ەكى مۇز مۇيدىك مەكەنى. اق سۇۋدىك ايانى
 سالاسى. سەگىز مىڭداي بار ەدى سۈڭى قولىك شاماسى. ون ەكى مىڭ اسكە-
 ردىك كۈبى دۇۋلات قالقى ەدى. ەگەسكەندى مۇقاتىباق. گەنە قانىڭ سالتى
 ەدى. مەرگەن تۇتقان ۇلعى مادالى دەگەن سارت ەدى. اق اۋىزدەگەن ارعىماق
 مادەلى بەرگەن ات ەدى. قاراقتىناۋ شوڭگىرگە بىقسقان قىرعىز قامالدى. قازا-
 قنىڭ قولى سىممايدى الاناۋدىك باۋرىغا، دۇۋلاتنى قان ايدادى وشىككەن قىر-
 ەز. جاۋىغا، تۇسىپ جاتىر ەن قىرعىز كەنە قانىڭ اۋىنا. ون مىڭ كىسى ات
 قويدى كەكىلىكتىك تاۋىنا. بۇل ساپاردا جاربولدى قان ابلان باباسى. قىرعىزعا
 لىق تولىپتى الاناۋدىك اراسى. ەي، ناۋرىزباي ەر تۈرەم، قارايب مۇرىمىن قانىما.
 نە جازىمىم بار ەدى كەنە. سارى قانىڭا. الماعان ارى قالدىما قىرعىزدا ونىڭ
 تاعىدا. ابدلايدىك تۇسىندا قىلغان ەسىڭىڭ عجون كەلگەن. قىستاي شابتىڭ
 ەلمەدى؛ مالىمدى سالىڭ تەلىمگە. بالالى ارقار باۋرايدا؛ بالاسىز ارقار ماڭرايدى.
 مەيرىمىمىز مۇنشا مەس قىلدىڭ: كۈپ مۇسلمان زارلايدى. نە سەبەبتەن قان كەنە
 قىرعىزعا مۇنشا وشىكتى؛ اق قالاپاقتى قىرعىزدان قازاقتا بەردى نەسىپتى. جاقسى
 ايتاسىن، كارى. بوز! تاقىۋ ەدىك سەنى مەن. سەن بىلمەيسىن كارى. بوۋ،
 موينىڭداغى جاراڭدى. تىبتى دە مۇمىت قىلمايمىن سەندەگى قاتىن بالادان.
 جولىمىپتى اڭسىزدا ەر. جان باتىر ارانعا. ەندى مۇندا تاقسىر قان تۇرما عىمىز
 ارامدى. قولعا تولدى سامسا مەن قىزىل سۇۋدىك كەمەرى. شىعار مەزگىل تاياندى
 ات بىن ەردىڭ ونەرى.

بەدەر كىردى مايدانعا قىرعىزدىڭ مېر بالاسى. باتىرلاردىڭ مايداندا قىزباس

بولدى ويىنى. قايمىغا تولدى بۇ ساپار ئازاقتاردىڭ قويىنى. سەگىز كىسى جونەلدى ئاۋۇزىبايدىڭ سوڭىنان. شاپا المايدى قازاقى ات ئاس بىن ئاۋدىڭ توڭىنان بەدەر مەنەن ئاۋۇزباي جاقىنداسىپ بارىستى. اسئارىغا مىنگەن ات ئۈزىدىق بىن قارىستى. ات ۇستىند المىستى؛ ئايزا مەنەن سالمىستى؛ بىر-بىرىنە جابىستى؛ كەرە-گەدەي قابىستى. بەدەر بارىپ جىمىلدى. كۈرەڭ قاسقا اتنىڭ ساۋىرىنان. ا-قۇ-دايلاپ شۇۋلادى، ۇش لاشتىڭ بالاسى. شانمشقان ەكەن ئاۋۇزباي ەر بەدەردى جۈرەكتەن. ئاۋان بۇ جول اعىتتى قىلىڭىنىڭ تىيەگىن. كەنە قان قاقىتى مەگەن بۇقارباي باتىر اكەلدى ەر بەدەردىڭ سۈيەگەن. ولجا يولات بالاسى، وراز كىردى مايدانغا ەر بەدەردىڭ اردىنان. باياعى سوزدەن اعىباي قارايعان ەكەن قاننىقا. ەزىر وڭغا قاراپ تۇر ئاۋۇزىبايدىڭ جۇمىسى. ەزىر اسا بىتكەن جوق قان كەنەنىڭ تىمىسى. قارا الا اتى ەبىر قىرغىز جانقاراش بەكتىڭ تىمىسى، جەكە-لەب كىردى مايدانغا. باتىر ەكەن مۇنىسى. ئاۋۇزباي قارسى شاپادى جەكە شىققان باتىرغا. قان مەك قاتى نوكرەكە. الدىندا اسكەر جوق بولدى. زەڭبەرەكتىڭ ئۈزىنا سەلەبىر-سەرەڭ دۈپ كەلدى. سەگىز كىسى ۇشۇردى سەلەبىر سىبەرەڭ شەتىنەن. ەبىر اتنى اتىپ ۇشۇردى قولىڭ ارعى بەتىنەن. كوڭلى مەتتى ئاۋاننىڭ تۇز تاتۇرغان ەرىنە. ئاۋان ئامى جونەلدى ئاۋدىڭ تۇسكەي ۇرىنە. جوڭكىلىپ جۇرگەن قىرغىزدىڭ ئاۋۇزباي ۇستىن قاپتادى. جالعىز بارغان تورەنى ەبارى تەگىس اتقانى، لاپ قويا شاپتى قىرغىزدار مەرگەننىڭ اتىن بەرگەلى. الدىلاپ جۇرگەن قىرغىزدىڭ جەلى تۇۋدى ۇڭىنان. اي مۇيىزدى قوشقاردىڭ ەبورى ئارتتى قوڭىنان. مۇرتىي ۇشتى اق ئۈز ەبىر مىلتىقتىڭ وعىنان. ئاۋۇزبايغا لاپ قويدى قالىڭ قىرغىز شوغىنان. قىزىل سۇۋ مەن داۋاننىڭ اڭعارىنان شاڭ استى تورەدەن قازاق اداستى. قىرغىز قازاق ەكى جاق-ئاۋۇزبايغا ئالاستى. قىيادا جۇرگەن بۇقارباي اتىنا قامشى ەبىر باستى. بۇل ەكەۋىن قورغاۋغا اعىباي سىرتىن اينالدى. بۇقارباي مەن ئاۋۇزباي مىنگەسىۋلى ەبىر اتقا؛ بۇلاردىڭ قولى بايلاندى. جالعىز ۇزى اعىباي قورغاۋغا ەلى كەلمەدى؛ قولىندا جاراغىن وڭدى-سولدى سەرمەدى. اتاسى داڭدى-اينىلاي. بۇقارباي مەن ئاۋانغا وشىكتى قىرغىز جابىلداي. كەر ئايلاق اتنى جەتكىزدى جاۋكە مەنەن تولەباي. شۇبىرتىبالى اعد باي تالايدى شانىشتى جۈرەكتەن. الا ەبىر ئاۋدىڭ جىلعاسى، باۋىرىندا وينار قۇلجاسى. ئار جەردە جولدىن بولادى ەلەردىڭ ئايزا قۇرداسى.

بەلسەنەپ جاۋغا شاپادى جىگىتتىڭ جانغا مىرزاىسى. سۈيەگىمەن بۇل ئاڭبا-ولەۋلەگەنشە قالمايدى. مەن ايتايىن ەبىر مىيسال. تورەلەر مەن قازاققا جاقىندادى ەبىر قىساڭ قر-جان تۇستى قىرغىزغا. ودا بولدى ەبىر نىسان. ەندىگى جەردە سويلەيىن بولغان ۇستى باستاى. جۇرتتان بۇرىن نىسانباي جوق سۇمىدىقتى باستادى: قوبىزى قالدى قوشىندا، تۇزدى بەتتى قاشقالى. ۇز باسدىن عانا

قۇتقارماق؛ ويلامادى باسقانى. بۇل ساپاردا قازاقتىڭ بولمادى قابىل توباسى.
 وۇستەم مەن جۇۋاتاي-تورەنىڭ ناعىز بالاسى، ۇندەس بولدى قىرغىزىن. ون ەكى
 مىڭ دۇۋلاتتى قاشىردى تۇندە راسى. قازاقتىڭ كوپى قىرىلدى؛ موينىغا بولسىن
 جازاسى. سول بارغاننان تورەلەر ەلگە قايتىپ كەلمەگەن.

توبىسىننان ۇزىلدى ەكى بىردەي قاناتىم پايدا ۇشىن بىرەۋ جاقىن بۇگۇن
 ئاڭدا. ەندىگى جۇرتنىڭ ۇسوزى-ۇرلىق-قۇرلىق. سانالى جان كورمەدىم ۇسوزدى
 ۇعارلىق. وسى كۇندە وسى ەلدە دانەمە جوق. بايلاردا مال قىزىغىن بىلە الماي
 ۇجۇر. سادەدەگەر نىمىشتىق ساۋدا قىلا الماي ۇجۇر. ەستىلەردە ەسىنە قۇۋانباي
 ۇجۇر. قارىنداس قارا جەرگە نىعا الماي ۇجۇر. ۇبىر كۇشتى كوپ تەنتەكتى
 جىعا الماي ۇجۇر. جەنىلىپ جاز جايلاۋعا قونا الماي ۇجۇر. كۇز كۇزەۋدە جانجالسىز
 بولا الماي ۇجۇر. قىس قىستاۋنىڭ قىب-قىزىل و ۇبىر پالە. جاسى كىشى ۇلكەنەن
 ۇيالمى ۇجۇر.

سۇراماقتار ەنابىسىن نىعا الماي ۇجۇر. وسىندا سىيدالڭ جىگىت ەلدە
 مول اق. بارىدە شارۋاعا كەلەدى ۇلاق. ولاردىڭ ويىندا جوق مالىن باقىاق.
 ۇبىر داۋرەن كەمدى كۇنگە بوز بالالىق. جاستىقتا ۇبىر كۇلگەنىڭ ۇبىر
 قارالىق. كۇلكى باققان ۇبىر كورەر بىشارلىق. ات ارىقتار، تون توزار، كادىر
 كەتەر. ۇايم ەر قورعانى-ەسى بارلىق. قىيىننى بۇل دۇنيەنىڭ قولى تارلىق
 • ەگە لەرمە، بوز بالالار! بۇل بەس كۇندىك ۇبىر مايدان ەر سىنارلىق. الدىڭدا
 ۇۋايم كوپ شوشىنارلىق. اقىل كەرەك، ەس كەرەك، مىنەز كەرەك. ەرى ۇبالار
 ەس قىلماس قاندىن زەرەك. ۇزىن ۇزى كۇندەيدى. ۇماز بولادى بولەمنىڭ
 ارقاعا ۇلىق قاققانما. وزگەلەردى ۇبىر ەمەس نۇسىرمەگىشى قاققانما. بىلىمىدەن
 شىققان ۇسوز تالابىغا بولسىن كەز. نۇرىن سىرىن كورىۋگە كوكمەرەگىدە
 بولسىن كوز. جۇرەگى-اينا، كوڭلى-وياۋ، ۇسوز تىڭداماس ول باياۋ. ۇز
 ونەرى نۇر تايۋ ۇقباسىغا ۇسوزدى تەز. ابدەت باسقان ەلەرمە سوزگە جۇۋىق
 كەرمە؟ بايلاۋلى ەمەس اقىل-وي. باي سەيلىدى ۇبىر بەيلىدى. ەلدە جاقسى
 قانمادى. ۇجوندى-ۇجونسىز ۇسوز تىڭداۋسىز.

باس بىن اياق-ۇبىر سەب. كەتتى بىرلىك. ۇسوندى ەرلىك. ەندى كەمگە
 ۇبىت دەمەك. ۇوتتى ۇومىر. قايتتى كوڭلىم بۇل دۇنيەنىڭ نىسە. ەتۇستى
 موين؛ تولدى قويىن؛ اقتى سەل. مەن پاڭ ەدىم. ۇبى-قام ەدىم. ەش نارسە
 دەن، قايعىسىز، نەز دەرتەندىم؛ كەيدە ورتەندىم؛ كەيدە-ۇمۇز. زامان اقىر
 جاستارى (بار). قوسىلماس ەش ۇبىر باستارى (بار). ساۋداسى ارمانى بىمانى،
 قايرات جوق بويمىن نىيالى. كۇلىمەد كەلەر كوزدەرى. قالجىگىياس كەلەر
 وزدەرى. قايعى شىعار بىلىمەن، نزا شىعار بىلىمەن، زارشىعادى بىلىمەن، اقىل
 بىتبەس داۋلەتكە. داۋلەت بىتبەس كەلبەتكە. باس القا ۇسوز سەندە جوق. ەل

قەيىنىدى؛ مال سەيلىدى، ئۇرلىق-ئوتىرىك گۇۋدە-گۇۋ. بابى ياسىق؛ *بىيى ساسىق؛
 ئۆلەكى اسىق، سىپىرا قۇۋ. بۇرىنقى *تۇستى ەسكە. كورىنبە ەل كوزىنە
 استە قورقاتى. جاندى جان دەمەيتۇغىن جان شىعبى باقى. اندا-ساند قۇتۇرغان
 جامان ەمەس. جۇرت-بالا: ەش نارسەسىن تارتىپ الما. تار جەردە تاپالمۇدان
 ئانبا *ار كەز. كەۋدەسى ئولغان قۇۋلىق وي. *بارى دە پىسلىق ەزبە ەمەس.
 قۇمارى ونىك ايت بەن نوي. ئالاي *سوز بۇدان بۇرىن كوپ ايتقانمىن. قازاق-
 تىك وزگە جۇرتتان *سوزى ئوزىن. *بىرىنىك *بىرى شاپشاڭ قۇباس *سوزىن.
 كوزدىك جاسى، جۇرەكتىك قانى مەنەن، رەتۈكە بولمايدى شىكى مۇزىن.
 تاۋەكەلسىز، ئالابسىز مال تابىلماس. ەكپەك قىلماس ەرىنشەك ادام بولماس. مال
 كەتەر؛ مازاڭ كەتەر؛ ار بۇيرىماس. اساعان ئۇرتىغانغا ەز جۇبانار. سەنمىدى
 داۋلەت ەمەس ول قۇۋانار، كەزەكەن *مىت تىم اق كوپ ەبىزدىك تۇستا، مالعا
 دوستىك مۇڭى جوق مالدىن باسقا. الارىندا شارا جوق الداماسقا. *وزى شوشقا
 وزگەنى *مىت دەپ ويلار. ماقىلامىدى ەش كىمىدى بۇل كۇندە كوپ. تۇۋىزغان
 ات-انا جوق. تۇۋىزىزلىق بالا جوق. تولىقسىپ جۇرەر شاما جوق. جاستارعا
 جابباس جالا جوق. قارناڭ شالدا سانا جوق. *بىر سۇلۇ قىز تۇرىمى قان
 قولىندا. قاندا جانىن قىيادى قىز جولىندا. كۇزەتشى، قىز-كەلىنشەك، جۇر
 سوڭىندا. دەكەن *سوز: «بۇقا بۇۋعا، تەنتەك دۇۋعا. قان قارىنى بوپ *تۇسىپ
 *جۇر ايقاي شۇۋعا. جار ئاستان قىز قۇلابتى نەرەك شۇۋعا. *سان، سالتانات
 جۇباتىپاس جاس جۇرەكتى. ەيكە كۈنەر *مىت جۇرەك ساتىۋ ەمەس. ەسەرلەر
 جاس قانىمىدى تۇتادى ەكەن. مال *ومىردى جاڭغىرتىپاس، قۇداي قۇرىمى. قۇرىمىداي
 قوش تۇتتىم جاسىك مەن كارىڭدى. ورتاعا كوپ سالىدىم وزىمدە بارىمدى...
 «بۇيالىمىن» دەكەنى كوڭىل *ۇشىن. *ۇساق قۇۋلىق *بىر عانا *ومىر *ۇشىن.
 جالىمىۋ بار، شالقىۋ بار، *ىش پىسىۋ بار. جاڭا سۇيگىش ادامزات «كورسە
 قىزار». موزىك ۇلكەن؛ قىلىمىك بالا-شاعا. بالاشا ەماز ەبۇپ جۇرسىن تاماشاعا.
 ولەك *سوزدىك پاتىساسى، *سوز ساراسى. قىيىننان قىيىستىرار ەر داناسى. ايتىۋشى
 مەن تىكداۋشى-كوبى نادان. بۇل جۇرتتىك *سوز تانىماس *بىر پاراسى.
 قازاققا ولەك دەكەن *بىر قادىرسىز بىلىشراق كورىنەدى. ەسكى اقىنشا مال *ۇشىن
 تۇرمان زارلاپ. تۇۋعاندا دۇنيە ەسگىن اشادى ولەك. ولەك مەن جەر قوينىغا
 كىرەر دەنەك. ومىردەكى قىزىمىك *بارى ولەك مەن. ولەك دەكەن ەار *سوزدىك
 ۇناسىمى. قارنى توق، قاسا نادان قۇباس *سوزدى. كوپ تويدا *سوز ۇعارلىق
 كىسى از اق. مەن جازبايمىن ولەككى ەرمەك *ۇشىن؛ كوكىرەكى سەزىمىدى،
 *تىلى ورامىدى جازدىم ۇلگى جاستارعا بەرمەك *ۇشىن. *سوز ايتتىم ازىرەت
 *الى ايداعارسىز، مۇندا جوق التىن بىەك سارى الا قىز. باتىردان بارىمىشى
 تۇۋار داڭقوي. كوڭىل قۇسى قۇيىقلىجر شار تاراپقا. سالعان *ان-كولەككەسى

سول كوڭىلىڭ. ئۇيقتاپ جاتقان جۈرەكتى ئان وياتار؛ ونىڭ ئاتتى ورايعان
 «مانى وياتار. بالامدى مەدىرەسىگە بىل دەپ بەردىم. تۇيىندە تىنىش جۈرەكتى
 نەرسى كۆرمەدىم. كەلىڭ تىلاي جەرگە ەندى، كىرۈگە قالدىق كۆرگە ەندى.
 كۆڭگىرت كوڭىلىم سەرلاسا سۇرغىلىت تارتقان بىي ۋاققا. جاسىمدا المىت
 موستىم ويدان جىراق. وي كىرگەلى تىمەدى ەرك وزىمە. ئىشىم تولعان ۋۇ مەن
 ەورت؛ سىرتىم دۇردەي. ولەڭ شىركىن وسەكشى جۇرتقا جايار. جۈرەگىم مەنىڭ
 قىرىق جاماۋ. قايمىسىزىڭ بىرى اساۋ. الدىمىزدا ايلان جوق. دۇنيەنى، كوڭىلىم
 كەزەسەن. قۇلىمىغان جاسىل جەر جۇزى. ايتتىم سالىم، قالامقاس! ساعان قۇربان
 مال مەن باس. سەنەن ارتمى جان نۇۋماس. بىر وزىڭنەن باسقاعا تىنىقتىم
 ايتىلماس اسىل ادام ايتىلماس. سىزدە سىمبات (بار)؛ بىزدە تىقلاس (بار).

II نىشى بولمى.

سويىلەم تۇرلەرى.

1 § جالىپى تۇرلەرى.

(1) بولمىدى سويىلەم.

نە جايىنان دا بولسا بولىدۇ، بار قىلا سويىلەگەن سويىلەم بولمىدى دەلىب اتالادى.

مىسال: دەلىب بويى توغاي بار؛ توغاي تولغان توغاي بار؛ بۇۋىل اتنا بۇغاۋ بار؛ ونى دا كەسەر ەگەۋ بار؛ سوم تەمىرگە بالغا بار؛ سۇمىسىنغانغا الا بار؛ قاس جورغا دان جورئاق تۇۋار؛ قاس باتىردان قورئاق تۇۋار؛ قاس شەبەردەن شورئاق تۇۋار؛ ساي سايعا قۇيار؛ باي بايعا قۇيار. قاتتى جەرگە قاق تۇرار؛ قايراتتى ەركە مال تۇرار. كۆپ قورقمتار، نەرەك باتىرار. ۇلكەن باستار. كىشى قوستار.

(2) بولمىسىز سويىلەم.

نە جايىنان دا بولسا بولىدۇ، جوق قىلا سويىلەگەن سويىلەم بولمىسىز دەلىب اتالادى.

مىسال: جەر جۇتۇغا تويمايدى؛ وت وتىنغا تويمايدى، كەسى ويغا تويمايدى؛ مېورى قويغا تويمايدى. جالغىز اعاش مۇي بولماس، جالغىز جىگىت مېي بولماس. نەز قاسىندا قىيىق اعاش جانئاس. بايلىق مۇرات ەمەس، جوقتىق ۇيات ەمەس. تۇۋرا بىيىدە تۇۋعان جوق؛ تۇۋعاندى بىيىدە بىمان جوق. سىيىر سىيىپاغاندى بىلمەس، جامان سىيىپاغاندى بىلمەس. وتكەن كەلمەس، وشكەن جانئاس تۇيى بىرگە تۇتبەيدى. شام جارغى تۇبىنە تۇسبەس. سوتىر كورگەننەن جازباس.

(3) تۇلمىدى سويىلەم.

تۇرلاۋلى مۇشەلەرى بار سويىلەم تولىمىدى دەلىب اتالادى.

مىسال: ولگەن كەلمەس، وشكەن جانئاس. بەرگەن الار. ەككەن ورار. جەر تاۋسىز بولمايدى؛ ەل داۋسىز بولمايدى. كۆپ قورقمتادى؛ نەرەك باتىرادى. ارزاننىك

سورپاسى تاتماس. سوقىر كورگەنمەن جازباس. اعاش كوركى چاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك. قوياندى قامىس ولتىرەر. ساي سايعا قۇيار؛ باي بايعا قۇيار تەنتەك شوقبار جىبار. ات اۋناعان جەرىدە تۇك قالار. نۇمەن تاستى سۇۋ بۇزار؛ ادامزاتتى سوز بۇزار. اسىل تاستان شىعار؛ اقىل جاستان شىعار. التىن، كومىس قاس بولار؛ ارپا، بىيداي اس بولار.

(4) تولمىسىز سويلەم.

تۇرلاۋلى مۇشەسىنىڭ بىرەرۋى نەمەسە كەۋىدە چوق بولسا، سويلەم تولمىسىز دەلىپ اتالادى.

مىسال: مېت نويغان جەرىنە؛ ەر تۇۋغان جەرىنە. بارى مەن بازار، چوقتى قايدىن نابار. اقىل جاس ۇلاننان؛ جۇيرىك تاي، قۇنانغان. كۈلمە دوسىگا، كەلەر باسىگا. اسىك-اسىك اسىگا؛ بەرەكە بەرسىن باسىگا. اسىك باردا ەل تانى؛ اتىك بلردا جەر تانى. اۋرىۋ استان، داۋ قارىنداستان. المستان اربالاعانشا، جاقىننان دوربالا. شالقايعانغا شالقاى: پارىعامباردىك ۇلى مەمس. ەككەيگەنگە ەككەي: اتاڭنان قالغان قۇل مەمس. بالانى جاستان، قاتىندى باستان.

(5) جالاڭ سويلەم.

تۇرلاۋلى مۇشەلەرى عانا بار سويلەم جالاڭ دەلىپ اتالادى. مىسال: ەل قوندى. ات اۋنادى. قوي ماڭىرادى. اسپان اشىق. ەت جاسىق. قىمىز سۇۋسىن. كوپ قورقمتادى، نەرەك باتىرادى. ۇلكەن باستار، كىشى قوستار. ولگەن كەلمەس؛ وشكەن جانباس. ات تەبىتى، قاسقىر قابىتى. ات ازار، تون توزار. وتىن بار، وت چوق.

(6) جايىلما سويلەم.

تۇرلاۋلى مۇشەلەرىنەن باشقا تۇرلاۋسىز مۇشەلەرىدە بار سويلەم جايىلما دەلىپ اتالادى.

مىسال: اقىل جاستان شىعادى؛ اسىل تاستان شىعادى. قوياندى قامىس ولتىرەر؛ ەردى نامىس ولتىرەر. ساي سايعا قۇيادى، باي بايعا قۇيادى. انانىڭ كوڭىلى بالادا، بالانىڭ كوڭىلى دالادا. بىلەگى تولىق بىردى جىعادى؛ بىلىمى تولىق مىڭدى جىعادى ەكى قاتىن العانىڭ داۋ ۇيىمىدە؛ جامان قاتىن العانىڭ جاۋ ۇيىدە. قاتتى جەرگە قاق تۇرار. جۇيرىكتەن شاپان تۇۋادى. جاقسىدان جامان تۇۋادى قارا تاۋدىڭ باسىمان كوتى كەلەدى. مەن كەلدىم مىرزىلىڭ ورداسىنا؛ سوز ايتتىم قاسىنداعى مولداسىنا. ۇيىگە سويلەس قىلدىم كەش ۋاقىتتا. كەش مەزگىل كەلە جاتتى ەكى كىشى. قازاقتىڭ قازاق بىسى تۇرغان شاققا الاشتىك بالاسىنا كەرەگىمىسەن.

2 § ايتىلمەۋىنىشا ايمىرلاتۇن تۇرلەرى.

ايتىلىۋ تۇرلەرىنى قاراي سويلەم «تورت» تۇرلى بولادى.

1) سۇراۋلى سويلەم.

سۇراۋلى سويلەم دەلىب جاۋاب سۇرالعاندا ايتىلاتۇن سويلەم اتالادى.
مىسال: سەن تاماق «شىتمەك» بە؟ ۋىدە كىم بار؟ سونشاما بۇل بىيدايىنىڭ
«دانى» كۆپ بە؟ سۇيىمىدى نەكە بىلەپ بىلايلىسىن؟ مۇمكىن بە بىلايلاۋعا وسى
ارادان؟ اكەڭدى الدىڭداغى تانىيمىسىن؟ ۋشەۋىن اسراۋعا كۆپ كەرەك بە؟
وسىنداي ەلدە ۋاقىيعا ازعاناما؟ بوشكەننىڭ قايسىسىنىڭ بۇلى قىمبات؟ تۇۋرا
چول سونان ارتىق تابامىزبا؟ مىسقى جان، بۇل جەردەگى جۇرتتار قانداي؟ زالالدىن
باسقا نارسە سىتەدىڭ بە؟ وڭايى ما ارىستاننان الۋاقتاب؟ شىبىچى ماقناندى ما،
وينادى ما؟ قۇنىڭغا تۇرارما سول جەگەن تاۋىق؟ تاۋىق بەن مەن بە جالغىز ويىنايتۇن؟
كۇيىمىي مە بىرەۋ «ۋشەن بىرەۋ وتقا»
سۇۋاۋ سويلەمىدەرنىڭ سوڭىنان سۇراۋ بەلگىسى (؟) قويىلادى.

لەبىتى سويلەم.

لەبىتى سويلەم دەلىب اتالانۇن ادام كوڭىل كۇيى، جان جايى مەن سويلەگەندە،
ماسەلەن جان اۋىرعاندا، نەكەنەلگەندە، تاڭدانغاندا، سۇقتانغاندا، كەيىمگەندە،
«سىمىرگەندە»، كۇيىمگەندە، سۇيىمگەندە، قورىققاندا، قۇۋانغاندا، ايتىلاتۇن سويلەم
لەمىدە. بۇلار ايتىلعاندا جاي ايتىلماي لەبىتى «ۇن» مەن ايتىلادى. سوندىقتان
لەبىتى سويلەم دەپ اتالادى.

مىسال: ۋۇپ، بالا! «بىتتى قانم! شىمىتى جانم! ەي شىركىن، جاقسىلىقتى
بىلمەيتۇنەن! چارايىدى، بارەكەلدى، سابازاي! يا رابىم! سول ۋاقىتتا دەدى
ارىستان. جاساعان جالغىز جان بىە اي! قايران «ركىن زاماندارىڭ! دارىعا، ول
زاماننىڭ «بارى» وتتى! الدا سورلى بىيشارا بالالار! اي جاسىنان ولگەن «كەن
انالارى اي! تاماشا قاراعانغا نۇرىڭ قانداي! مەنۋا كوز، مەنۋا مويىن، مۇرىن
قانداي! ولگەن «كەن اپىرىم اي! قۇۋ باقىسى! وتىرىكشى! الجىعان شال!
اتىمىدى اپىرىبىسىن بوسقا مەنەن! قاننان قان، ەتتەن ەتتىم، باۋىر جۇرتىم!
وادارىعا، «وتىنىڭ باستان قىزىق جاس! اتتەڭ دۇنيە اي، قالعانىم عوي اپىرىلمىبا!
الاقاي اي، اتام كەلدى عوي!

لەبىتى سويلەمىدەردىڭ سوڭىنان لەب بەلگىسى (!) قويىلادى.

3) تىلەكتى سويلەم.

نارسەنىڭ بولعانىن، «سىنىڭ» سىتەلگەنەن كوڭىل تىلەگەن ورىندا ايتىلاتۇن
سويلەم تۇرلەرى تىلەكتى دەپ اتالادى.

مېيىسال: بالالار، وقمۇغا بار! جانتا قاراپ. ال، كەلدىك جامان جەرگە! ەندى
ساققان. جولاما سول جانتاعى وزەنگە اققان. سويلەپ قال، قىزىل ەندىم! كوربۇگە
جازعاي ەدى قاقى تاعالام. قولدا وگشاك، ارىواق! توش، ساۋ بول، قارقارالى
جۇۋىلىماغان. ايداي بەر قالسا ادامىڭ قۇۋىلىماغان. ەندىي - ەندىي، اق بوپەم!
جىلاما، بوپەم، جىلاما. ەندىك تارت!

كورىنبەي، جوغال شابشاڭ، كوزىمە ەندى!
ەماندا ساققان. ايعىرسىمب مومىندارعا اقىر، ەندىم.

اشىب ايت، بۇكىبەي ەبارىن؟ ەش قايمىقىيا.
نەبولار؟ ايتشى، باقىسم قۇداي سۇيگەن.
دوستارىم، وسىنداي ەبىر ەس ەتەلىك.
جانىمدى ەبىر شىبىنداي قىي، اقساقال!
ايت بالىققا: اق سۇيەك ەتسىن مەنى.

كەلىڭدەر، بوزبالالار، اتنى الڭدار!

گوڭىلتىلەگى ەتۇرلى ايتىلدى: (1) بۇيرىق تۇردە، (2) ەوتىنىش تۇردە،
(3) ۇگىت (اقىل) تۇردە، (4) جاي تىلىك (مۇرات) تۇردە.
اينىلۇى ەتۇرلى بولعان سوڭ، تىنىس بەلىگىلەردى ەتۇرلى قويىلدى. ەار
تۇردە گىمىن الىپ تىنىس بەلىگىلەرىن قويىپ قارايمىق:

(1) بۇيرىق تۇردە گىمىسى.

كەلىڭدەر، بوزبالالار، اتنى الڭدار!
جەتەكەپ توعايمى اب بارىڭدار!
جايىڭدار جايىمۇنا تۇكتى كەلم!
نازالاب، جۇۋىپ، تاراپ، بابناڭىزدار!
جەمىنە ەڭ قالاۋلى سۇلى الڭدار!
بۇلاقتىڭ سۇۋى مەن ەم سۇۋارىڭدار!
ەزىڭ مەن ۇيگە كىرمىدى، قايت بالىققا!

اق - سۇيەك ەتسىن مەنى - ايت بالىققا!
كورىنبەي، جوغال شابشاڭ، كوزىمە ەندى!
كەت، شىق!
بارا جۇگىر! ۇش!

(2) ەوتىنىش تۇردە گىمىسى.

داۋىسىڭدى، نىم بولماسا، ەبىر شىعارشى?
كەزەك بەر ەبىر ازىراق سوزگە، تاقىسىر!

دوستارىم، وسىنداي *بىر *مىس *تەلىك!
 جاستاردى جەنم قالعان كىسى *تەلىك!
 ەزگىلەر ورماندا بار ەكەنن
 وسىنداي ساۋاپ مىس بىن كورسەتەلىك!
 ايتاكور، قايرىمدى ەر بار بولسا . . . !
 سالا *تۇس، الدە بولسا، بىتەكەنە!
 نە بولار؟ ايتشى، باقسىم قۇداي سۇيگەن!
 اشىب ايت، بۇكەي بارىن! ەش قايمىقبا!
 باقىل بول، سەرىك انىم، ىرەنجىمە!
 جانىمدى *بىر شىبىنداي قىي، اقساقال!

(۳) ۇگىت (اقىل) تۇردە گىسى.

بالالار، وقىۋعا بار! جانبا قاراپ.
 جۇۋىنىپ، كىيىنىڭدەر شابشاڭمراق.
 اياغىن كورىپ اسىن *ش؛
 اناسىن كورىپ قىزىن ال.
 بىيەك ناۋدىك توبەسىن كورىپ تۇيىنە بارما!
 جاقسىنىڭ اتىن ەسىتپ ۇيىنە بارما.
 كىسى اقىلى مەن باي بولعانشا،
 ۇز اقىلمىڭ مەن جارلى بول.
 ەككەيگەنكە ەككەي. باسىڭ جەۋگە جەتكەنشە؛
 شالقايغانعا شالقاي، توبەڭ كوككە جەتكەنشە
 سىرىن بىلمەيتۇن انتىڭ سىرتىنان جۇرما.
 ويىناپ سويلەسەڭدە. ويلاپ سويلە.
 وق جەتپەس جەردەن قىلىش سۇۋىرما.
 قول كوتەرمەس شوقباردى بەلگە قىستىرما.
 جاي تىلەك تۇردە گىسى.

جاساعان بولعاي پانامىز. كورىۋكە جان عاي ەدى.
 ەمەن-ساۋ كەلگەي ەدىڭ.
 قاتى بەندەسى بىزدەي مىسرا بولماسىن.
 بىزدەي بولسا، بو دۇنيەگە كەلمەسىن.
 ارمان مەنەن مىنم شولە ولمەسىن.
 قايتا المادىم جورىقتان؛ بو دۇنيادا جولمىقان!

قۇداي قوسقان قوساعىم اقمىرەنتە كەز كەلسىن؛
 ەرتە مەنەن قوي ورەر؛ جايىلعانن جۇرت كورەر؛
 جايىلعاننى شاشىڭنىڭ سوعان، بالام، كورىنسەن.
 جورقاندا جولنىڭ بولسىن، جولىدىڭ قىدىر بولسىن.

(4) جاي سويلەم.

سۇراۋسىز، لەبىسىز، نەملەكسىز اينىلغان سويلەمدەردىڭ بارى جاي سويلەم دەلىپ اتالادى.

مىسال: ات ەرىندى كەلەدى؛ ەر مۇرىندى كەلەدى. «وزىڭ قويغان زەكەتتى، ەمىزدىڭ ەلدە جۇزىباي بار. جانا مۇندىڭ جولىدىسى قارا تامىر دادان بار؛ ەرىپ جۇرگەن سوڭىندا قىرتى-وتىزدى ادام بار؛ شوڭمۇرىن دەگەن مولدا بار؛ تۈلەگەن دەگەن جورعا بار؛ اتىغا جەمدىلىككە اتى ەنەن قىلغان دوربا بار.

3 § قۇرىلمىۋىشدا ايدىرىلاتۇن تۈرلەرى.

سويلەمدەر اراسىندا ەكى تۈرلى جاقىندىق بولادى. ەبرى شىكى، ەبرى تىسقى. شىكى جاقىندىق ماعانا جۇزىندەگى جاقىندىق. تىسقى جاقىندىق سويلەمدەردى ەبرى بىرىمە جاناستىرىۋ جۇزىندەگى جاقىندىق. ماعانا جاقىندىغان باسقا جاقىندىق جوق سويلەمدەر بىرگەلەس دەلىپ، ماعانا جاقىندىغان باسقا قىيىن جاقىندىعى بار سويلەمدەر قۇرمالاس دەلىپ اتالادى.

(I) بىرگەلەس سويلەمدەر.

- (1) كۇن اشىق. توغايىلار شات. نىڭ-جىڭ ورمان.
- (2) كۈن كەش بولدى. ات بولدىردى، ەل كورىنبەدى. بىر ساسايىن دەدى.

(3) ەبىسىمىلدا بەزگەلدەك! بۇلاي جاتىمىن دۇۋاداق! سىباغاما قوڭىر قاز. ۇلەسمە ۇش ۇيرەك. ەكى سارتقا ەبرى تارتار، اققۇۋدى باتىر ەكەكش ارتار.

- 1-ىنى مىسالغا الىغان سويلەمدەر اراسىندا جاقىسى كۈنىنىڭ جايىن سويلەگەن وي بىرگەسىنىڭ عانا بىرگەلىگى بار. 2-ىنى مىسالغا الىغان سويلەمدەر اراسىندا كەش ۋاقىتتا بولغان ۋاقىتقا جايىن سويلەگەن وي بىرگەسىنىڭ عانا بىرگەلىگى بار. 3-ىنى مىسالغا الىغان سويلەمدەر اراسىندا ۇلەس بىرەن سويلەگەن وي بىرگەسىنىڭ عانا بىرگەلىگى بار.
- سۈيىتىم، ۇش مىسالدىڭ ۇشەۋىندەكى سويلەمدەر بىرىنە ەبرى نەك

ويىرگەسى مەن عانا جاناسقانى بولماسا، باستارىن قوسىپ تۇرغان باسقا ەش نارسە جوق. سوندىقتان بۇلاردىڭ ارالارىدا بىرىنە ەبىرى قوسىلماي اشىق-اشىق ۇزىلىپ ايتىلادى. جازعاندا ارالارىنا ۇلكەن تىنىس بەلگىسى (.) قويىلادى. بىرگەلەرى جاقىن بولسا، ورتانشى تىنىس بەلگىسى (?) قويىلادى.

(2) قۇرمالاس سويلەمدەر.

سويلەمدەردىڭ قۇرمالاسى ەكى ەتۇرلى: (1) سىيمىسا قۇرە'لاسۇ، (2) قىيمىسا قۇرمالاسۇ. سىيمىسا قۇرمالاسى، سويلەم سىيمىسۇلى قۇرمالاس دەلىپ، قىيمىسا قۇرمالاسى، سويلەم قىيمىسۇلى قۇرمالاس دەلىپ اتالادى.

(1) سىيمىسۇلى قۇرمالاس.

- (1) قاراباي مەن سارباي اشىقا شىقتى.
- (2) ەكى دوس ەبىرىن ەبىرى ۇسۇيدى، قۇشتى.
- (3) قولعا الدى تاتمۇلىقتى، ارازدىقتى.
- (4) دالادا، ويداء، قىردا، ورمان - تاۋدا ساۋ قالعان جان بولمادى بۇل ىندەتتەن.

بۇل سويلەمدەردىڭ ەار ەبىرى، ەبىر نەشە سويلەم سىيمىسىپ قۇرما لاسقاننان بولغان سويلەمدەر. ماسەلەن، 1. ىنشى سويلەم، ەكى سويلەم سىيمىسىپ، قوسىلعاننان بولغان؛ قوسىلماي بولەك تۇرغانداى تۇرلەرى مىناۋ: قاراباي اشىقا شىقتى. سارباي اشىقا شىقتى. بۇلاردى ەكى قاينا ايتىپ جاتپاس ۇشىن، ەكەۋىن سىيمىستىرىپ قوسىپ، ەبىراق ايتقان. 2- ىنشى سويلەمدە، ەكى سويلەم سىيمىسىپ، قوسىلعاننان بولغان. قوسىلعانداى مىناۋ: ەكى دوس ەبىرىن - ەبىرى ۇسۇيدى. ەكى دوس ەبىرىن - ەبىرى قۇشتى.

3 - ىنشى سويلەمدە، ەكى سويلەم سىيمىسىپ، قوسىلعاننان بولغان. قوسىلما-عانداى مىناۋ: قولعا الدى تاتمۇلىقتى. قولعا الدى ارازدىقتى.

4 - ىنشى سويلەم تورت سويلەمنىڭ سىيمىسىپ قوسىلعاننان بولغان. قوسىلما-عانداى مىناۋ: دالادا ساۋ قالعان جان بولمادى بۇل ىندەتتەن. ويداء ساۋ-قالعان جان بولمادى بۇل ىندەتتەن قىردا ساۋ قالعان جان بولما-دى بۇل ىندەتتەن. ورمان-تاۋدا ساۋ قالعان جان بولمادى بۇل ىندەتتەن. سىيمىسۇلى سويلەمدەردىڭ بەلگىسى ەبىر نەشە مۇشەلەرى ەبىر وڭكەي بولۇ. ماسەلەن، 1 ىنشى سويلەمدە ەكى مۇشەسى ەبىر وڭكەي: قاراباي سار-باي - ەكەۋىدە باستاۋىش. 2 - ىنشى سويلەمدە ەكى مۇشەسى ەبىر وڭكەي: ۇسۇيدى، قۇشتى - ەكەۋىدە بايانداۋىش. 3- ىنشى سويلەمدە ەكى مۇشەسى ەبىر وڭكەي: تاتمۇلىقتى، ارازدىقتى - ەكەۋىدە تولىقتاۋىش. 4 - ىنشى سويلەمدە تورت مۇشەسى ەبىر وڭكەي: دالادا، ويداء، قىردا، ورمان - تاۋدا

– ئورتەۋى دە مەكەن پىسىقتاۋىشى. سىيىسىۋلى سويلەمنىڭ مېر وڭكەي مۇ-
شەلەرىنىڭ ارالارى كىشى تىنىس (،) بەن ايمىرلادى.
«مەن»، «جانا، جانانا» دەكەن سوزدەر ارالارىندا تۇرغان شاقنا عانا كىشى
تىنىس قويىلمايدى.

سىيىسىۋلى قۇرمالاس ەكى تۇرلى ايتىلادى:
(1) شۇبالاڭ تۇرى (2) نىقشام تۇرى.

شۇبالاڭ تۇرى.

مەن بۇگۇن ەرتە تۇردىم، جۇۋىنىدىم، كىيىنىدىم، شاي ىشتىم، ساباققا باردىم.

نىقشام تۇرى.

مەن بۇگۇن ەرتە تۇرىپ، جۇۋىنىپ، كىيىنىپ، شاي ىشىپ، ساباققا باردىم.

قىيىسىۋلى قۇرمالاس.

قىيىسىۋلى قۇرمالاسقا كەلسەك. بۇلار بىرىنە مېرى تەڭ بولۇپدا، بىرىنەن
مېرى كەم بولۇپدا قىيىسادى. قىيىسىۋلى قۇرمالاستاعى سويلەمدەر تەڭ بولسا،
سالالاس قۇرمالاس دەلىپ اتالادى. تەڭ بولماي، بىرىنەن مېرى كەم بولۇپ
قىيىسا، وندا قىيىسىۋلى قۇرمالاس ساباقتاس دەلىپ اتالادى.

(ا) سالالاس سويلەم.

سالالاس قۇرمالاستىڭ قىيىسىۋى 5 تۇرلى بولادى.

(1) جىيىلىڭقى، (2) قايمىرىڭقى، (3) ايمىرىڭقى، (4) سۇيىلىڭقى، (5)
قويىلىڭقى.

ەگەردە مېر نەشە سويلەمنىڭ قىيىسىۋى مېر ىڭعاي، مېر بەتكەي بولسا
جىيىلىڭقى قىيىسىۋ بولادى، ماسەلەن، «ۇلكەن باستار، كىشى قوستار»
نەمەسە دەلدە جاتتى، ايدا باتتى.

ەگەردە الدىڭقى سويلەمگە كەيىنگى سويلەم قارسى ماعانالى بولۇپ
قىيىسا، قايمىرىڭقى قىيىسىۋلى بولادى، ماسەلەن، «قىلىش جاراسى بىتەر،
سوز جاراسى بىتەس»، نەمەسە «مەن باردىم، سەن ۇيدە بولمادىڭ»،
ەكى ۇشتى ماعانالى سويلەمدەر قىيىسقان جەردە ايمىرىڭقى قىيىسىۋ بولادى،
ماسەلەن، «نە سەن تۇرارسىن، نە مەن تۇرارمىن». نە بولماسا، «نە اتمىڭ
جازىم بۇلار، نە ەر تۇرمانىڭ شىعىندار».

ەگەردە ماڭىزدى، نىعز ايتىلعان سويلەمدى، باسقا سويلەمدەر بايانداپ
تۇرسا، ۇن سۇيىلىڭقى قىيىسىۋ بولادى؛ ماسەلەن، «سابىر تۇبى سارى التىن»:

سارعايعان جەتەر مۇراتقا؛ اسققان قالار ۇياتقا» نە بولماسا، «شالقاياعانعا شالقاي: پايعامباردىڭ ۇلى مەس؛ ەڭكەيگەنگە ەڭكەي: اتاشنان قالعان قۇل مەس». ^(۱)

ەگەردە الدىڭعى سويلەمدەردى كەينىڭى سويلەم قورنىتب ايتسا، قويىلىڭقى، قىيىسىۋ بولادى، ماسەلەن، «نە وگىز ولەو، نە اربا سىنار-كەۋنىڭ بىرى بولار». نە مەسە، «مالدا كەرەك، جاندا كەرەك، بىلىمدە كەرەك-بارى دە كەرەك». نە بولماسا، «كوك شالەن، اعاش، بۇلاق-بارى جاقسى». ^(۲) سالالاس سويلەمدەردىڭ ارالارى اۋەلى كىشى تىنىس-تەرىس ۇتىر مەن ايمىرلادى، ەكىنشى، ورتانشى تىنىس-ۇتىرلى نوقتات بەن ايمىرلادى. سۇيىلىڭقى، قويىلىڭقى جالعاسىۋ بار جەردە، قويىلىتىۋشى سويلەمنىڭ الدىنا ۇزىن سىزىق (—) قويىلادى، سۇيىلىتىۋشى سويلەمنىڭ الدىنا قوس نوقتات (:) قويىلادى.

(۱) ساباقئاس سويلەم.

ساباقئاس سويلەمنىڭ بەلگىسى—«بىر نەشە سويلەمنىڭ بىرىگىب، بىرىنە بىرى ساباقئالىب، بايلانئىسب ايتىلىۋى. سويلەمدەر ساباقئالىب بىرىككەندە، بىرى باسقىڭى بولىپ، ەكىنشىسى باغىنىڭقى بولىپ بىرىگەدى.

باسقىڭى سويلەم.

باسقىڭى سويلەمنىڭ باغىنىڭقى سويلەمنەن گورى سويلەمنىڭ قاسىيەتى مولىراق. باسقىڭى سويلەمدى ۇز الدىنا وڭاشا الىب ايتقاندا ماعاناسى تولىق، وي تىڭىلىقتى ايتىلىپ بىنكەن بولىپ تۇرادى. ماسەلەن، «قالىققا جاعايىن دەسەڭ، قازانىڭ بولسىن» مۇندا باسقىڭى سويلەم «قازانىڭ بولسىن» دەگەن سويلەم. «قازانىڭ بولسىن» دەگەندە وي ايتىلىپ، تىنىپ بىنكەندىكتى كورسەتەدى. «قالىققا جاعايىن دەسەڭ» دەگەن سويلەمدى الساق، مۇندا ايتىلانىۋن وي بىتبەي قالادى؛ سويلەم تىڭىلىقسىز بولىپ شىعادى. سوندىقتان مۇنداي سويلەمدەر ەكىنشى سويلەمگە سۇيىنىپ قانا سويلەم داراجاسىنا كىرەدى.

باغىنىڭقى سويلەم.

باغىنىڭقى سويلەم بىتبەگەن شالا سويلەم. باسقىڭى سويلەم بولماسا، تولىق ماعانانىڭ وزىنەن شىقبايدى. باغىنىڭقى سويلەم باسقىڭى سويلەمنىڭ شىلاۋىن ^(۱) مۇنداي سۇيىلىڭقىلىق الدىڭعى سۆزدىڭ ماعاناسىن ارتقى سۆزدەر باشەلەگەندە بولادى.

(۲) مۇنداي قويىلىڭقىلىق، بولەك-بولەك سۆزدەردىڭ باسىن قوسىپ بىر بۇعان سىماقتى ەتىپ ايتانىۋن ورنىداردا بولادى.

ئادەتتىكى ئانا قوشى سەھىيەدىكى سويلەم. باسكىقى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسسىنىڭ شىلاۋىنىدا بولسا، باغنىڭقى سول مۇشەسسىنىڭ ئاتى مەن ئاتلىق، سول مۇشەسسىنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب بەردى. مېسال ئالب قارايتىق:

(ا) باستاۋىش باغنىڭقى سويلەم.

«ئاتا ئانا قىلساڭ، الدىڭ سول كەلەر». مۇندا باسكىقى سويلەم: «الدىڭ سول كەلەر». ەندى قارايتىق: باغنىڭقى سويلەم باسكىقى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسسىنىڭ شىلاۋىنىدا كەن. ونى بىلىۋۇش باسكىقى سويلەمدى ئالب، سۇراۋ سالامىز. الدىڭ نە كەلەر؟ - ئاتا ئانا قىلساڭ، (سول). سول باسكىقى سويلەمنىڭ باستاۋىش مۇشەسى. «ئاتا ئانا قىلساڭ» دەگەن باغنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىنىدا بولمى، مۇنىڭ كەمتىگىن تولتۇرۇپ تۇر، جانا «نە؟» دەگەن باستاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغنىڭقى سويلەم باستاۋىش باغنىڭقى سويلەمى، قىسقاچا ايتقاندا باستاۋىش باغنىڭقىسى بولادى. باغنىڭقى سويلەمنىڭ بەلگىسى بىتەگەن شاللىقى.

(ب) ئىقتاۋىش باغنىڭقى سويلەم.

«كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جەرىن جەرلەرسىن». مۇندا باسكىقى سويلەم: «سونىڭ جەرىن جەرلەرسىن»، باغنىڭقى سويلەم: «كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ». بۇل باغنىڭقى سويلەم باسكىقى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسسىنىڭ شىلاۋىنىدا كەندىگىن بىلەيمىك. ونى بىلىۋۇش باسكىقى سويلەمدى ئالب، سۇراۋ سالامىز.

كىمنىڭ جەرىن جەرلەرسىن؟ - كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، (سونىڭ). «سونىڭ» باسكىقى سويلەمنىڭ ئىقتاۋىش مۇشەسى. «كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ» دەگەن باغنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىنىدا بولمى، كەمتىگىن تولتۇرۇپ تۇر، جانا «كىمنىڭ؟» دەگەن ئىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغنىڭقى سويلەم ئىقتاۋىش باغنىڭقىسى بولادى.

ئىقتاۋىش سۇراۋ جالغىز «كىمنىڭ؟» مەسى، ونان باسقادا سۇراۋلار يار، ماسەلەن، قانداي؟ قانداي؟ بۇل سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىۋىشى باغنىڭقى سويلەمدە بولسا، ولاردا ئىقتاۋىش باغنىڭقىسى بولادى.

مېسال: (1) «تۇسى، قانداي بولسا، مىسى سونداي بولدى. مىسى قانداي بولدى؟ - تۇسى، قانداي بولسا، (سونداي). (2) «تۇشى، قانداي بولسا، مىسى سونداي بولسا، قانداي بولسا؟ - تۇشى، قانداي بولسا، (سونداي). سول سىياقتى تەم، باسقالات.

ب) تولۇقتاۋۇش باغىنىڭقى سويلەم.

ۋىيادا نە كورسەڭ، ۋىشقاندا سونى، الارسىن، مۇندا باسكىنى سويلەم: «ۋىشقاندا سونى الارسىن»، باغىنىڭقى سويلەم باسكىنى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسىنىڭ شىلاۋىندا تۇرغانىن بىلەيمىك. ونى «بىلىۋ» مۇشەن مۇندا باسكىنى سويلەمدى الىپ، سول ارقتى سۇراۋ سالامىز. ۋىشقاندا نەنى الارسىن؟ - ۋىيادا نە كورسەڭ، (سونى). «سونى» باسكىنى سويلەمنىڭ تولۇقتاۋۇش مۇشەسى. «ۋىيادا نە كورسەڭ» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىندا تۇر، جانا نەنى؟ دەگەن تولۇقتاۋۇش سۇراۋىنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغىنىڭقى سويلەم تولۇقتاۋۇش باغىنىڭقىسى بولادى.

تولۇقتاۋۇش سۇراۋى جالغىز «نەنى؟» مەس، باسقا سۇراۋلاردا تولۇپ جاتىر. ماسەلەن، كىمدى؟ كىمگە؟ نەگە؟ كىم مەن؟ نەمەن؟ ئاى باسقارلى. سولاي بولغان سول جالغىز نەنى؟ دەگەن سۇراۋعا عانا مەس، تولۇقتاۋۇشنىڭ باسقا سۇراۋلارنىدا جاۋاب بەرگەن باغىنىڭقى سويلەمدەر تولۇقتاۋۇش باغىنىڭقىسى بولادى.

مىسال: 1) كىم جالقاۋ بولسا، جوقتىق سوعان جولداس. جوقتىق كىمگە جولداس؟ - كىم جالقاۋ بولسا، (سوعان). 2) كىم مەن اۋىلداس بولساڭ، سونى مەن قاۋىمداس بولارسىن؟ - كىم مەن اۋىلداس بولساڭ (سونى مەن) وسى سىياقتى ئاى باسقارلىدا.

مەزكىل پىسەقتاۋۇشنىڭ باغىنىڭقىسى.

قاشان جەر وتايدى، مال سوندا سۇتەيەدى.

مۇندا باسكىنى سويلەم: «مال سوندا سۇتەيەدى»، باغىنىڭقى سويلەم: «قاشان جەر وتايدى»، بۇل باغىنىڭقى سويلەم باسكىنى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسىنىڭ شىلاۋىندا تۇرغانىن بىلەيمىك. ونى «بىلىۋ» مۇشەن باسكىنى سويلەمدى الىپ، سۇراۋ سالىۋ كىرەك.

مال قاشان سۇتەيەدى؟ - قاشان جەر وتايدى، (سوندا) «سوندا» باسكىنى سويلەمنىڭ مەزكىل پىسەقتاۋۇشى. «قاشان جەر وتايدى» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىندا تۇر، جانا قاشان؟ دەگەن مەزكىل پىسەقتاۋۇشنىڭ سۇراۋىنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغىنىڭقى سويلەم مەزكىل پىسەقتاۋۇشنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

مەزكىل پىسەقتاۋۇشنىڭ سۇراۋى جالغىز قاشان؟ مەس، قاشانعا دەيسن؟ قاشاننان؟ دەگەن سۇراۋلاردا بار. سولاي بولغان سول بۇل سۇراۋلارعا دا جاۋاب بەرىۋشى باغىنىڭقى سويلەمدەر مەزكىل باغىنىڭقىسى بولادى.

مىسال: 1) قاشانغا دەيىن ئۇيغۇم كەلەسە، سوعان دەيىن وتىرامىن. قاشانغا دەيىن وتىرامىن؟ قاشانغا دەيىن ئۇيغۇم كەلەسە، (سوعان دەيىن).
2) قاشاننان ئوزىم جۇرە باستادىم، سونان بەرى مالدىڭ ئوشى كىرە باستادى.

قاشاننان مالدىڭ ئوشى كىرە باستادى؟ قاشاننان ئوزىم جۇرە باستادىم، (سونان بەرى). سولاي ئاغى باسقۇلار.

ج) مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى.

ەگىن قايدا بولسا، بەرەكە سوندا بولادى.

مۇندا باغىنىڭقى سويلەم: «بەرەكە سوندا بولادى» باغىنىڭقى سويلەم: «ەگىن قايدا بولسا». بۇل باغىنىڭقى سويلەم باغىنىڭقى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسىنىڭ شىلاۋىندا نۇرغانىن بىلەينىڭ. ونى بىلىۋ ئۇشىن باغىنىڭقى سويلەم ارقىلى سۇراۋ سالامىز. بەرەكە قايدا بولادى؟ ەگىن قايدا بولسا، (سوندا) . « سوندا » باغىنىڭقى سويلەمنىڭ مەكەن پىسقىتاۋىشى. ەگىن قايدا بولسا» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىندا تۇر، جانا قايدا دەگەن مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغىنىڭقى سويلەم مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى. مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋى جالغىز قايدا؟ مەس، قايدان؟ قالاي قاراي؟ دەگەن دە سۇراۋلارى بار. سوندىقتان بۇل سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىۋىشى باغىنىڭقى سويلەمدەردىڭ بارى مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

مىسال: 1) الدىڭقى اربا قاي جەردەن جۇرسە، سوڭقى اربا سو جەردەن جۇرەدى. سوڭقى اربا قايدان جۇرەدى؟ الدىڭقى اربا قاي جەردەن جۇرسە، (سو جەردەن).

2) جەل قاي جاققا قۇۋسا، قاشىق سولاي قاراي دومالايدى. قاشىق قالايمىن قاراي دومالايدى؟ ەل قاي جاققا قۇۋسا» (سولاي قاراي). باسقۇلار ئاغى سولاي.

ش) سىن پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى.

قالاي باقساڭ، اتنىڭ سولاي جۇرمەك. مۇندا باغىنىڭقى سويلەم: «اتنىڭ سولاي جۇرمەك» باغىنىڭقى سويلەمنىڭ قاي مۇشەسىنىڭ شىلاۋىندا تۇر؟ ونى بىلىۋكە سۇراۋ سالايمى.

اتنىڭ قالاي جۇرمەك؟ قالاي باقساڭ، (سولاي). «سولاي» باغىنىڭقى سويلەم. لىمنىڭ سىن پىسقىتاۋىشى. «قالاي باقساڭ» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم «سولاي» دىڭ شىلاۋىندا تۇر، جانا قالاي؟ دەگەن سىن پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب

بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغنىڭقى سويلەم سىن پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىسى بولادى.

سەن پىسىقتاۋىشىنىڭ قالاي؟ دان باسقادا سۇراۋلار بار. ماسەلەن، قالايشا؟ قانشا؟ جانا باسقار. سولاي بولغان سوڭ جالغىز قالاي؟ سۇراۋعا ەمەس، سەن پىسىقتاۋىشىنىڭ باسقا سۇراۋلارنىدا جاۋاب بەرۋىشى باغنىڭقى سويلەمدەر سەن پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىلارى بولادى.

مىسال: (1) قالايشا ۇلگى پىشىلمەس، سولايشا كىيىم تىگىلمەك. كىيىم قالاي تىگىلمەك؟ قالايشا ۇلگى پىشىلمەس، (سولايشا).

(2) قانشا ەس قىلا بىلمەس، سونشا جۇمىس ونىك. جۇمىس قالشا ونەك؟ قانشا جۇمىس قىلا بىلمەس، (سونشا). باسقارلار تاغى سولاي.

(ق) سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىسى.

ولار كوشە المايدى، «ۋىتكەنى كولگىم، جوق. مۇندا باسڭقى سويلەم «ولار كوشە المايدى» باغنىڭقى سويلەم: «ۋىتكەنى كولگى جوق» بۇل باغنىڭقى سويلەم قانداي سۇراۋعا جاۋاب بەرەر ەكەن؟

ولار نەگە كوشە المايدى؟ ۋىتكەنى كولگى جوق. بۇل باغنىڭقى سويلەم نەگە؟ دەگەن سۇراۋعا جاۋاب بەرىپ تۇر. بۇل سۇراۋ سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ سۇاۋى. سوندىقتان بۇل سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىسى بولادى.

سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ نەگە دەن باسقادا سۇراۋلار بار. ماسەلەن، نەدەن؟ نەلىكتەن؟ نە سەبەبتەن؟ بۇل سۇراۋلارعا جاۋاب بەرۋىشى باغنىڭقى سويلەمدەر سەبەب پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىلارى بولادى.

مىسال: (1) قار از بولغان سوڭ، سۇۋ سونان ئاسىمادى. سۇۋ نەدەن ئاسىمادى؟ قاراز بولغان سوڭ، (سونان).

(2) مالى جۇتاب قالغان سوڭ، ەل سوندىقتان جۇدەدى.

ەل نەلىكتەن جۇدەدى؟ مالى جۇتاب قالغان سوڭ، (سوندىقتان).

(3) نە سەبەبتەن مال قىرىلدى، سول سەبەبتەن جۇرت اش بولدى. نە سەبەبتەن جۇرت اش بولدى؟ نە سەبەبتەن مال قىرىلدى (سول سەبەبتەن) باسقارلار تاغى سولاي.

(د) ماقسات پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىسى.

وراقشى، «شوب شابايىن دەپ، توغايغا باردى. مۇندا باسڭقى سويلەم: «وراقشى توغايغا باردى». باغنىڭقى سويلەم: «شوب شابايىن دەپ، وراقشى توغايغا نە مۇشەن باردى؟» «شوب شابايىن دەپ. بۇل باغنىڭقى سويلەم نە مۇشەن؟ دەگەن سۇراۋعا جاۋاب بەرىپ تۇر. ول نە مۇشەن؟ دەگەن سۇرۇۋ ماقسات پىسىقتاۋىشىنىڭ سۇراۋى سوندىقتان «شوب شابايىن دەپ» دەگەن باغنىڭقى سويلەم ماقسات پىسىقتاۋىشىنىڭ باغنىڭقىسى بولادى.

ماقسات پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋى جالغىز نە «ۇشىن؟ مەس، نەگە؟ دەگەن سۇراۋى دا بار. سۇندىقتان بۇل نەگە؟ دەگەن سۇراۋىدا جاۋاب بەرۋىشى باغىنىڭقى سويلەم بولسا، ودا ماقسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى. ميسال: (1) ولەڭ تىڭداغىسى مەلىم، جۇرت جىيەنىشى، جۇرت نەگە جىيەلدى؟ ولەڭ تىڭداغىسى مەلىم.

(2) باتا بەرمەكشى بولىپ، اقساقال قولىن جايدى. اقساقال قولىن نەگە جايدى؟-باتا بەرمەكشى بولىپ، مۇندا ەلتىمىپات ەنتۇن ەبەر مەرسە مەنۋ: نەگە؟ دەگەن سۇراۋ سەبەب پىسقىتاۋىشىنىدا، ماقسات پىسقىتاۋىشىنىدا بار. سولاي بولغان سول تەك نەگە؟ دەگەن سۇراۋ بويىنشا سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ نەمەسە ماقسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى ەكەندىگىن بىلدۈگە بولمايدى. مۇندا ماعاناسىغا قاراۋ كەرەك. ەگەر دە باغىنىڭقى سويلەم ەستىڭ سەبەبىن ايتىپ تۇرسا، سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى؛ ەگەر دە ەستىڭ ماقساتىن ايتىپ تۇرسا، ماقسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

ميسال: (1) كوشبەكسى بولىپ، اۋىل مۇي جىقتى.

(2) تۈيە جوق بولىپ، اۋىل كوشە المادى.

1-نشى ميسالدا: اۋىل نەگە مۇي جىقتى؟-كوشبەكشى بولىپ، بۇل ماقسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى، ۇيتكەنى مۇيدى كوشىۋ ماقسات بەن جىقتى
2-نشى ميسالدا: اۋىل نەگە كوشە المادى؟-تۈيە جوق بولىپ، بۇل سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى، ۇيتكەنى كوشە المادىڭ سەبەبى. تۈيە جوق بولغانى؛ باغىنى نەگە كوشە المادى؟-تۈيە جوق بولغان سەبەبىتى.

شارتى باغىنىڭقى.

كوسەۋ ۇزىن بولسا، قول كۇيمەيدى. مۇندا باغىنىڭقى سويلەم: «قول كۇيمەيدى» باغىنىڭقى سويلەم: «كوسەۋ ۇزىن بولسا». قالاي ەتسە (نە ەتسە) قول كۇيمەيدى؟-كوسەۋ ۇزىن بولسا؛ قول كۇيمەۋدىڭ شارتى كوسەۋ ۇزىن بولۇنىدا. شىندا شارتى بولغاندىقتان باغىنىڭقى سويلەمدەر شارىتى باغىنىڭقى دەلىپ اتالادى.

شارىتى سويلەمنىڭ بەلگىسى سۇراۋىندا مەس، شىندا شارىت بولۇنىدا. سۇندىقتان شارىتى باغىنىڭقى سۇراۋ مەن مەس، شارىت بارلىغىنان تابامىز.

ميسال: (1) «توقباغى زور بولسا، كىمىز قازىق جەرگە كىرەر». مۇندا كىمىز قازىق جەرگە كىرۋىننە توقباغى زور بولۇ شارىت (شارىت توقباغىڭ زور بولۇنىدا). سۇندىقتان «توقباغى زور بولسا» دەگەن سويلەم شارىتى باغىنىڭقى بولادى.

(2) بەرسەڭ، الارسىن، مۇندا المۇدىڭ شارىتى بەرۋدە، (سەن بەرسەڭ، ساعان باسقاردا بەردى).

(ز) ەرەۋىل باغنىڭقى.

تارتىسادا بار كۇشتەرىن اياماي اق، اسىلان جۇك ورنىنان قوزعالماي، مۇندا باغنىڭقى سويلەم: « اسىلان جۇك ورنىنان قوزعالماي، باغنىڭقى سويلەم: «تارتىسادا بار كۇشتەرىن اياماي اق». باغنىڭقى سويلەم جۇكنى نارتتى دەيدى، باغنىڭقى سويلەم جۇك قوزعالماي، دەيدى. سويلەم مازمۇنى «بىر - بىرىنە قارسى، ەرەۋىل كەلىپ تۇر؛ سوندىقتان مۇنداي باغنىڭقى سويلەمگە ەرەۋىل كەلتۈن باغنىڭقى سويلەم ەرەۋىل باغنىڭقى دەلىپ اتالدى ەرەۋىل باغنىڭقىنىڭ بەلگىسى پالەن ەتسەدە، پالەن بولسادا دەپ ەرەۋىل راي مەن ايتىلدى.

- مىسال (1) كۇنى بويى قاراسادا، تابا الماي،
(2) قىس قانتى بولسادا، مال امان شىقتى.

ئىشامداۋ.

باغنىڭقى سويلەمدەر ەكى تۈردە ايتىلدى.

(1) تولقى تۈردە، (2) ئىشام تۈردە. تولقى تۈردە ايتىلغان باغنىڭقى سويلەمدەردىڭ «بارىن بولماسادا، كوپىن اق ئىشام تۈرگە ايتىلىدىغان بولادى. ئىشامداۋ دەپ سول تولقى تۈردەن ئىشام تۈرگە ايتىلىدىغان ايتىلدى. قازاق تىلىندە تولقى تۈرىندە ئىشام تۈرى كوپىرەك جۈرەدى. باغنىڭقى سويلەمنىڭ كوپى، ئىشام تۈرگە ايتىلغاندا، باغنىڭقى سويلەمگە «ئىشام، جوعالىپ كەتەدى. جازعاندا باغنىڭقى سويلەمنىڭ تولقى تۈرى مەن ئىشام تۈرىنىڭ قاي قولايلىقى، كوركەمى ايتىلدى. سوندىقتان ئىشام تۈرىندە، تولقى تۈرى كوركەم بولۇپ شىقپايتۇن بولسا، ونداي سويلەمدەردى ئىشامداۋدىڭ قاجەنى جوق، جانانا ونداي سويلەمدەر ئىشامداۋمايتۇن سويلەمدەرگە سانالدى. باغنىڭقى سويلەمدى ئىشامداۋعا بولدى. (1) زات - ەسىم ارقىلى، (2) سىن - ەسىم ارقىلى، (3) ەتىستىك ەسىمشە تۈرى ارقىلى، (4) ەتىستىكتىڭ ەسىمشە تۈرى ارقىلى.

مىسال: (1) «تۇسى قانداي بولسا، ەسى سونداي بولدى. بۇل تولقى تۈرى. ئىشام تۈرىندە ايتقاندا، «ەسى تۇسىندەي بولدى» دەيمىز (زات - ەسىم ارقىلى). (2) «ئىت جۇيرىك بولسا ونى تۇلكى سۇيمەس. مۇنى ئىشامداۋ ايتقاندا، «ئىت جۇيرىگىن تۇلكى سۇيمەس» دەيمىز (مۇندا سىن - ەسىم ارقىلى) (3) قالاي پىشلىسە، كىم سولاي تىگىلمەشى. مۇندا ئىشامداۋ ايتقاندا، «پىشلىۋىنشە كىم تىگىلمەشى» دەيمىز (مۇندا ەتىستىك زات - ەسىمگە ايتالغان تۈرى ارقىلى). (4) اتاشما نە قىلساڭ، الدىڭا سول

كەلەر. مۇنى نىشامداپ ايتقاندا، «اتاڭا قىلغانىڭ الدىكا كەلەر» دەيمىز (مۇندا ەتىستىكىنىڭ ەسىمىشە «تۇرى ارقىلى»). 5) ولار كوشە المادى، ۇيتىكەنى ئولگى جوق بولدى. مۇنى نىشامداپ ايتقاندا، «ئولگى جوق بولسە ولار كوشە المادى» دەيمىز (مۇندا ەتىستىكىنىڭ كوسەمىشە «تۇرى ارقىلى».

1- نىشى مىيسالدا «تۇسى قانداي بولسا» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم جوعالغىپ «تۇسىندەي» دەگەن جالغىز اۋىز سوز بولسە، باسنىڭقى سويلەمگە سىڭىپ كەتسەن بۇر. 2- نىشى مىيسالدا «ئىيت جۇيرىك بولسا»، دەگەن باغىنىڭقى سويلەم جوعالغىپ «ئىيت جۇيرىگىن» دەگەن ەكى اۋىز سوز بولسە، باسنىڭقى سويلەمگە سىڭىسىپ بۇر. 3- نىشى مىيسالدا «قالاي پىشلىسە» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم جوعالغىپ، «پىشلىۋىنشە» دەگەن بىر اۋىز سوز بولسە سىڭىسىپ بۇر. 4- نىشى مىيسالدا «اتاڭا نە قىلساڭ» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم جوعالغىپ، «اناڭا قىلغانىڭ» دەگەن ەكى اۋىز سوز بولسە، باسنىڭقى سويلەمگە سىڭىسىپ بۇر. 5- نىشى مىيسالدا «ۇيتىكەنى ئولگى جوق بولدى» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم نىشامداپ «ئولگى جوق بولسە» دەگەن باغىنىڭقى سويلەمگە اينالغىپ بۇر. مۇندا الدىڭقى سويلەمدەر سىياقتى باغىنىڭقى سويلەم جوعالغىپ كەتكەن جوق، نەك نىشامداپالغان. ونىڭ سەبەبى كوسەمىشە ارقىلى نىشامداپالغاندا، كوسەمىشە ارقىلى نىشامداپالغان باغىنىڭقى سويلەمدەر ۇز الدىنا سويلەمنىڭ كۇيىن نىشامداپالغان كۇندە جوعالتىپايدى.

تولىق تۇرىندەگى باغىنىڭقى سويلەمدەرمەن باسنىڭقى سويلەمنىڭ اراسى تەرىس ۇندىرمەن ايدىرلايدى. نىشام تۇرىندەگى باغىنىڭقى سويلەم باسنىڭقى سويلەمگە سىڭىسىپ جوق بولسە كەتكەندە ش بىر نىمىس بەلگىسى مەن بولسەيدى. ەگەردە باغىنىڭقى سويلەم نىشامداپالغان مەن باسنىڭقى سويلەمگە سىڭىسىپ كەتسە ۇز الدىنا سويلەم كۇيىندە قالسا، وندا تولىق تۇردە كەتسە تەرىس ۇندىرمەن ايدىرلايدى.

3) قىستىرىندى سويلەم.

كەيدە بىر سويلەمنىڭ نىشىندە ەكىنشى سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلادى. سونداي قىستىرىلىپ ايتىلغان سويلەمدى قىستىرىندى دەيمىز.

مىيسال: 1) بۇگۇن، قۇداي بىلدەدى، جاۋىن بولسا كەرەك. 2) ەزىر، اللعا شۇمر، جامان ەمەسىپىز. 3) وسى جولى، اسىلىق بولماسىن، المىب كەلەرمىز اق. 1-نىشى مىيسالدا «بۇگۇن جاۋىن بولسا كەرەك» دەگەن سويلەمنىڭ نىشى «قۇداي بىلدەدى» دەگەن سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلىپ بۇر. 2-نىشى مىيسالدا «ەزىر جامان ەمەسىپىز» دەگەن سويلەمنىڭ نىشى «اللعا شۇمر» دەگەن سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلىپ بۇر. 3-نىشى مىيسالدا «وسى

جولى الېب كەلەرمەزاق» دەگەن سويلەمنىڭ ئىشىنى «ئاسلىق بولماسىن» دەگەن سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلىپ تۇر.

سۈنىقتان «قۇداي بىلەدى»، «اللا شۇكەر؟» «ئاسلىق بولماسىن» دەگەن سويلەمدەر قىستىرىنىدى بولادى. قىستىرىنىدى سويلەمدەر قىستىرىۋىشى سويلەم - لەردەن نەرسى ئۇنىر مەن اېمىرلادى.

4) كەلتىرىنىدى سويلەم.

سويلەگەندە يازغاندا سويلەۋىشى يازىۋىشى بۇرىنىدىن قالغان ماقالىدى، نەمەسە بىرەۋدىڭ ايتقان سۈزىن كەلتىرە سويلەيدى، نە يازادى. سۈنداي كەلتىرىپ ايتقان نە يازغان ماقالدار، بولماسا بىرەۋدىڭ سۈزدەرى كەلتىرىنىدى سويلەم دەلىپ اتالادى.

مېسال: 1) ئاقىل سۈز: «ئالدى بىلمەس» الدىك دەگەن وسىنداي اۋرە بولغان جاننان قابىتى.

2) بىركۈنى بۇلىپ قۇستى ەسەك كوردى، قاسىنا سۈز ايتىپقا جاقىن كەلدى. سىرتىڭنان سايراعىش دەپ جۇرت ماقتايدى، تىڭدايىن دوستىم، بىر از سايرا دەدى. 1) نىشى مېسالدا كەلتىرىنىدى سويلەم: «ئالدى بىلمەس الدىك» دەگەن ماقال. 2-نىشى مېسالدا كەلتىرىنىدى سويلەم: سىرتىڭنان سايراعىش دەپ جۇرت ماقتايدى، تىڭدايىن دوستىم بىر از سايرا. دەگەن ەسەكنىڭ سۈزى.

كەلتىرىنىدى سويلەمدە ماقالىدى، نەمەسە بىرەۋدىڭ ايتقان سۈزىن ايتىۋىشى نە سول ايتىلغان كۈيىندە وزگەرتىبەستەن ايتادى، نە وزگەرتىپ ماقالاسىن، مازمۇنىن عانا ايتادى.

بىرىنشى تۈردە ايتىلسا، ماقال نە بىرەۋدىڭ سۈزى ئۇل سۈز دەلىپ اتالادى؛ ەكىنشى تۈردە ايتىلسا، تولۇق سۈز دەلىپ اتالادى.

مېسال: 1) سۈندە ەسەك سۈز ايتادى بۇلىپ قۇسقا: «ماقتاۋلى بارعوي انپاز ار بىر تۇستا، سولاردىڭ بارىداغى ادەمى انگە تاۋىقتىڭ ايعورىندا ەمەس قۇستا». مۇندا «ماقتاۋلى ...» دەگەندىن باستاپ «قۇستاعا» دەيىن بارى ەسەكنىڭ سۈزى وزگەرمەستەن اللىپ ايتىلىپ تۇر. سۈنىقتان بۇل ئول سۈز بولادى. 2) شال تۇرىپ ورنىنان ەسەن-امان، جاقىنداپ جۇمسىكەرگە كەلدى تامان، اۋمەسەر اقلى حوق، مېيت، دۈڭىز دەپ، بايەۋستى بالاغاتاپ سۈكتى جامان. مۇندا «اۋمەسەر ...» دەگەندىن باستاپ «دەپ» كە دەيىن شالدىڭ نەدەگەندىن ئاق ايتقان كۈيىندە كەلتىرمەي، جاي اڭگەمە تۇرىندە مازمۇنىن عانا ايتىپ وتكەن؛ مۇندا شالدىڭ ئول سۈزى ەمەس، تولەۋى عانا ايتىلغان. سۈنىقتان بۇل تولۇق سۈز بولادى.

«تول سۈردەر قاباتشا (» «) شىنە جازىلادى. تولەۋ سۈزدەرگە ئىندىستار جاي سويلەندۈرۈشە قويىلادى؛ ماسەلەن، شال ايتتى: «كۈرمەيمىسىن نە ەتكەنىڭدى؟ جەلگىب جىندانەۋغا جەتكەنىڭدى؟ بارداي اق اكەڭ قۇنى سونشا شانشىب، نەرسىدىن شىكە العىمسز ەتكەنىڭدى». شالدىڭ بۇل سۈزى «تول سۈز بولعان سولڭ قاباتشا قويىلمىب تۇر.

(5) ورامدى (نەمەسە ورنەكتى) سويلەم.

سويلەگەندە ويدى، ئاق-تۇق قىسقا ايتىپ، بىلىدەرەتۇن ورنىدا بولادى. ويدى ۇزىن ايتىپ، وراعتىپ كەلىپ بىلىدەرەتۇن ورنىدا بولادى. ۇزىن ايتقاندا وي داۋىرلەگەن بەتى مەن بارىپ، قايتاتۇن تۈرى بولادى. سويلەۋدىڭ سونداي تۈرلەرى ورامدى دەلىپ اتالادى. تۈسىنىكتى بولمۇشۇشىن مىسال الىپ كۆرسەتەلىك. مىسال: 1) بايلىققا كىم تۇرغاندا، دوسان تۇرغان؛ قاسىندا بايجان سىمام قوسا تۇرغان؛ قورادان ون تورت مىڭ قوي بىردەن ورگەن، الامان شەننەن شىققان اسان تۇرغان؛ شابسا قىلىش وتەيتۇن مۇسام تۇرغان؛ سويلەيدى ماغان نە گە وسى انت ۇرغان؟ مۇندا باسىنان باستاپ «مۇسام تۇرغان...» دەپ ايتقان جەرگە كەلگەننەن وشە وي داۋىرلەگەن بەتى مەن كەلەدى. ونان ارى «سويلەيدى...» دەگەننەن باستاپ، ويدىڭ بەتى كەلە جاتقان جونىن ئاستاپ بۇرىلمىپ كەتەدى.

2) قىيساب-مىزباي بولساڭدا قارىبايداي، ساقىي بوب مال شاشساڭدا اتىمتايتاي، پاتساداي، امىر-تەمىر دىن تۇزەتەپ، بولساڭدا ايدىڭ باتىر ارىستانداي، بولساڭدا جىمىرەنشە دەي سوزگە شەشەن، اقىردا جاتار ورنىڭ تارلاقت جاي. مۇندا ويدىڭ داۋىرلەۋى «شەشەن» دەگەن سوزگە دەيىن كەلىپ، بەتى سونان ارعى جەردە بۇرىلادى.

3) بىستامبۇل پاتسا بولساڭدا قۇددىس شامعا، بۇقارمىن ۇكىمەتسەڭدە ۇندىستانغا، اعىلىشىن، قىتاي، ماسكەۋ، رۇمدى الىپ، دىن تۇزەپ، امىرەتسەڭدە بۇل جىمىعا، تۇتساڭدا جەتتى اقسىمنىڭ بارىن تەگىس، مىرەسىن اقىر مىر تۇن كورىستانغا مۇندا وي داۋىرلەۋى «تەگىس» دەگەن سوزگە دەيىن كەلىپ، ونان ارعى جەردە بەتى بۇرىلادى.

4) قوسىلمىپ مىر نەشە ادام، ورتاقناسىپ، ۇي سالىپ ورتاسىنان، دۇكەن اشىپ، ساۋداسى، جۇغمىدى بوب بايىپ، ابدان، شات بولمىپ كوشكىلەرى سۇۋداي تاسىپ، اقشانى توبەدەي قىپ ۇيىپ، قويىپ، ۇلىسىپ وتىرەدى شۇۋىلداسىپ، ۇي جانىپ بارادى دەپ قابار بەردى، جۇمىرىپ كەلىپ بىرەۋى تۇسى قاشىپ. مۇندا ويدىڭ داۋىرلەگەن بەتى «شۇۋىلداسىپ» دەگەن سوزبەن بىتىپ، سونان ارمان بەتى بۇرىلادى.

جازىۋ قوسىمىشا بەلگىلەرى مەن تىنىس بەلگىلەرىنىڭ جالىپى ەرەجەسى.

(1) كىشى سىزىقشا «-» (تىركەستىرىۋ بەلگىسى).

بۇل بەلگى (1) «بىر سوزدى ەكىنشى سوزگە تىركەستىرەتۇن ورنىدا قويىلادى؛ سوزدى ولاي تىركەستىرىۋ ەكى سوزدى قوساقتاپ بىر سوز (قوس - سوز) قىلىپ ايتاتۇن ورنىداردا كەلەدى؛ ماسەلەن: تۈسەك - اعاش، جۇك - اياق، قۇرت - قۇمىرسقا، اياق - تىلاق؛ (2) سوزدىڭ بىر بولىمىن ەكىنشى بولىمىنە تىركەستىرىۋ كەرەك بولغان ورنىداردا قويىلادى؛ ونداي تىركەس - قىرىۋ كۈيىنەسە سوزدىڭ بولىمىندەرى جازىپ كەلەجاتقان جولعا تۈكەلى مەن سىيماي، سىيىماعان بولىمىن ەكىنشى جولعا شىعارىۋ قاجەت بولغان جەردە كەلەدى. ونداي ورنىدا قويىلغان تىركەستىرىۋ بەلگىسى سوزدىڭ ەكى جولىداى بولىمىندەرىن تىركەستىرىپ قوسىپ وقىۋ كەرەكتىگىن كۆرسەتەدى. جانانا تىركەستىرىۋ بەلگىسى سوزدىڭ جالعاۋى مەن ەكى اراسىنا بوتەن سوز كەلىپ قىستىرىلغان جەردە، ماسەلەن، دەمەۋ كەلىپ قىستىرىلغان جەردە كەلەدى. مۇنداي ورنىدا تىركەستىرىۋ بەلگىسى سوزدى جالعاۋىنان ايدىرۋعا بولمايتۇندىمىن بىرىنەن بىرىن ايدىرماي تىركەستىرىپ وقىۋ كەرەكتىگىن كۆرسەتەدى (جاقسى - اق - بىسىن؟ جالغىز - عانا - مىسىن؟).

(2) ۇلكەن سىزىقشا «-» (جۇۋماقتاۋ بەلگىسى)

بۇل بەلگى بىتىراندى ۇعىمداردى شوغىرلاندىرىپ، جالقىلانغان ۇعىمداردى جالىپلاندىرىپ، تەكەلەرلىك نارسەلەردى تەكەپ، بالاپ ايتاتۇن ورنىداردا قويىلادى. ماسەلەن: كوك شالغىن، اعاش، بۇلاق — بارى جاقسى. قاسقىر — اڭاقماقتى ۇيرەتمەۋ — ولگەندى تىرىلتىۋ.

(3) نوقتات (نۇكتە) «.» (ۋلى تىنىس).

بۇل بەلگى (1) «ابدان بىتكەن ۋىلى سويلەمدەردى بىر - بىرىنەن

(7) سۇراۋ بەلگىسى «؟»

بۇل بەلگى جاۋاب سۇراغان سويلەمدەردىڭ سوڭىنان قويىلادى.

(8) لەپ بەلگىسى «!»

بۇل بەلگى (1) لەپتى سويلەمدەردىن سوڭ قويىلادى؛ (2) ئىلەكتى سويلەمدەردىڭ بۇيرىقى، ئۆتمەش تۈرلىلەرنىڭ سوڭىنان قويىلادى. (3) ئىلەكتى سويلەمنىڭ ئۈستىدە كىشىنىڭ قاراتىبا سوزدىلەرنىڭ سوڭىنان قويىلادى. (بارا جۇگىرا ۋىش! جانىمدى بىر شېئىردى قىي، اقساقال! اينى گور، قايرىمدى ەر بار بولسا بالالار، وتمۇعا بارا جاتىبا قاراب).

(9) كوپ نوقتات (كوپ نۇكتە) «...» (قالدىرۇ، تاستاۋ بەلگىسى)

بۇل بەلگى سوزدى بۇكىلەب جورىا قالدىرىپ سويلەگەندە، نەمەسە سوز دەردى ئىزىپ ئۇتاستىرا سويلەمدى، ئۆزىپ بولەك-بولەك سويلەگەن ورنىداردا قويىلادى.

(10) قابات ئۆتمۈرد «(قاباتشا، قوس ئىرناق)

بۇل بەلگى (1) ئول سوزدەردىڭ جىگىن اشىۋ ئۇشىن الدى-ارىتىن قويىلادى؛ («بەكەرە» قاسقىر ايتتى، «مەنىڭ سوزىم»؟) (2) كىتاب، جورنال، گازىت اتىنا قويىلادى. (قىزىل وردادا «گەبەكشى قازاق» گازىتى مەن «قىزىل قازاقىستان» جورنال شىعەب ئۆر). (3) بىر نارسەنى سوز قىلغاندا ايتىپ ايقىن كورسەتۋ ئۇشىن قويىلادى. (لەپ بەلگىسى «!» نەپتى سويلەمگە، سۇراۋ بەلگىسى «؟» سۇراۋلى سويلەمگە قويىلادى). (4) بىر نارسەنى تەرىس ماعانادا اتاۋ ئۇشىن قويىلادى، ماسەلەن، جولدىس مەنىس ادامدى جولدىس دەپ اتاۋ تەرىس اتاۋ پولادى؛ سونداي ورنىداردا «جولدىس» دەگەن سوز قاباتشا مەن جازىلادى.

(11) چاقىشا «()» (قاماۋ بەلگىسى).

بۇل بەلگى (1) بىر نارسەنى قاپارىندا بولدىرا كەتەيىن دەگەن ورنىداردا قويىلادى. وندا كەزدەر اينى كەتەيىن دەگەن وي سويلەپ كەلە جاتقان انگە-مەنىڭ جۇيەسىنەن تىسقارى بۇتىندەۋ بولغان ورنىداردا كەلەدى: (سويلەيدى ويلانباي اق ايمۇ شولاق. (ايمۇلار كۇشكە مىقتى، ويغا ولاق) «قويلاردان الا ئۇستى تۇتىلغانداي بار دەيمەن بۇعان وڭاي جالعىز جولاق). (2) الداعى سوزدى ارتقىسى تۇسىندىرە وتەنۇن جەرلەردە قويىلادى. وندا كەزدەر جات سوزدى نەمەسە جاڭا سوزدى وقىۋشى تۇسىنەس دەگەن ورنىداردا بولادى؛ ماسەلەن، «پان سوزدىڭ ماعاناسى جات سوزدىڭ انا تىلىمە اۋدارعانداغى ماعاناسى، جاڭا مەكەمنىڭ اناۋىنىڭ ماعاناسى، تاعىسىن تاعى سوندايلار چاقىشا قامالادى.

سويلەم تۇرلارنىن ايمىرۇعا كەرك سويلەم مىيسالدارى.

سويلەم تۇرلارنىن ايمىرۇعا جۇزىندە سويلەم مىيسالدارى مەن ۋىش تۇرلى مىستەلەدى: (1) ونەك مەن ايتىلغان سويلەمدەردى ۇلەكسىز تۇرگە

اينالدىرىۋ. 2) سويلەم تۇرلەرىن ئېيتىۋ. 3) سويلەمدەردىك كەرەك بولغان تۇرلەرىن وقۇشۇشلارغا تاپقىزىۋ.

بۇل سوزدى بىرەۋ الماس، بىرەۋالار قۇلاعىن بىرەۋ سالماس، بىرەۋ سالار. تەب - ئەگىس كۆيكە ئۇنلۇ وڭاي مەس، كەيىنە جاراماسا، كەيىنە جارار. مەنىسى تازا مەرىۋەت سۇۋ ئۇيىمىدە جانادى. سۇۋ ئۇيىمىدە خاتقان زات، جەل تولقىنىسا، شىعادى ادامدا، ۇشقان قۇسدا، جۇرگەن اۋدا-جۇمىسىز نەك تۇرغان جوق ۇش بىر جاندا؛ كىشىكەنە قوڭىمىزدا جۇر، جۇگىن مۇيىرەب؛ بارادى ارالاردا ۇشېب بالغا. شىعادى ئوۋىلىداقنىڭ ئوق-ئۇق داۋسى، سايراغى سارعالداقنىڭ سىڭىمىرلاغان. وزەندە يالقىشلا. اۋ قاراب جۇر؛ بوغابدا وراق داۋسى شاڭ-شۇڭ ورغان. ارايىنىڭ نايەك دەگەن جالغىز اتى-سول ەكەن بولغان مالى، مۈلكى، زاتى. دايمىردا كۈندىز كۈلكى، ئۇندە ۇيى جوق. ە، خانىم، مەن جولۇشى جولمى الدىس؛ ادام جوق بۇل ماڭايدا ماغان ئانىمىس. جۇك الدى شايان، شورنان، اققۇۋ بىر كۈن. جەگىلىب قارنىنى ۇشەۋى دۈركەن-دۈركەن. تارتادى اققۇۋ كوككە، شايان كەيىن. بۇلاردىڭ ماشاقتى از بولمايدى. جۇمىسى ورنىغا كەپ ماز بولمايدى. تارتىسادا بار كۇشتىرىن اياماي اق، اسلان جۇك ورنىنان قوزغالمايدى. ونشاما ول جۇك ارتىق اۋىر مەس. قۇسورپىتان پالەن دەۋدە تاۋىر مەس. جىگىتتەر، مۇنان غەيىرات الماي بولماس؛ اۋەلى بولمىك كە، ەك بولساق جولداس. بىرىڭنىڭ ئىتقاننىڭا بولمىك كوتەي، ئىستەگەن نىقتاقسىز نىسنىڭ وڭباس. ئۇسەرمە ەسى دۇرس كۈندىز نورغا؟ كىم كۈلمەس بوستىمىڭا سەن جامانىڭ! مەن سوعان قول بەرمەن ئۇستىسىمە! امالى ساعان عانا مول ادامنىڭ پىسىقسىب كۆگمۈشىنىم وتىرعاندا، قالبتى ۇزى تۇسىب قىل تۇراققا. اقنىڭ فايدا كەتنى دانىشبانىم؟ تابالاب مۇنان بۇلاي كۈلمە، جانىم! ات دوستىم، جۇگەم اۋىر؛ قالىم بىقتى. ەمەسىمىن جۇرە الاتۇن ەندى تىبتى. زورغىمىب جولىدا ۇلمىب قالاتۇنىمىن، الماساڭ اۋىستىرىپ بىر-از جۇكتى. ات وعان ۇش بىر جاۋاب قاينارمايدى. اۋىرلاپ جۇگىن، ەشەك قايقاڭدايدى. قاراڭلدار، شارار بارما مەن سورغا! اباغىن ات كەلەدى باسىم زورغا. وگىنىپ وتكەن نىسكە ات كەلەدى. مەن قانە ەتكەن ەكەم اھ! دەدى. كۇش كەمدى. ايبىندى تۇۋ قۇلادى. كەشە باپىر-بۇگۈن قورقاق ەرىككە ۇمتىلعان ۇشقىر جانى كىسەندە. قان سۇۋىنعان؛ جۇرەك سولغىن سوعادى. بىرلىك، ەلدىك، ەرىك، قانىرات، باقى، اردىڭ-جاۋىز ئاغدىر جويىدى بارىن نە باردىڭ. ويپىرم اي! اللاي جاساعان، مىسىلدى عوي شىمىن جان! قۇۋات كەمىب باردى. ساۋىقىشىل سەملى ەلم اي! سارى ارقا سايران جەرىم اي! كۇمىسنى تازا سۇۋى بار-ايدىن شالقار كولىم اي! قىيغالىڭ اۋ شىمىن جان! توقتالسايشى نىنىق قان! قارلىغاش، قايران جارم اي! قاراشىمىم، جانىم اي! قۇلاغىما كەلەدى الستان اششى زارىڭ اي! ئۇستى عوي قىسىم جانىما! تۇنىشىقتىم عوي قانىما! جارالى قۇبا جولىدا كىم زالاغان! - بۇل قازاق؛ ناڭىزىگە

زا. ەتكەن قازاق! قىيىنالىپ قاندى ازاب شەككەن قازاق! ايتەۋىر قاندى ازابتان قۇتقارار دەپ، وقىعان ازامانن كۈتكەن قازاق. كەۋدەدە وت؛ شىنە جالمن؛ كوزدە جاس. كۈنى، نۇنى قايعى جۇتقان سورا باس. سابان نوسىك، تىم قاراگىنى جاتاعى، ناننى قارا، شايى قارا، قارىنى اش. اكەگىدى الدىگىداعى تانىمىسىن؟ بالام سەن بايقاپ قارا اشىپ كوزىڭ! كەزەك بەر بىر ازىراق سوزگە تاقىسور! تاقىسور اي ەش جازىعم جوق عوي مەنىڭ! جابىرعوي بىرەۋ ءۇشىن كۈيدىرگەنىڭ! ۇندەمە! جەنەر! گازىر پۇرساتىم جوق نۇرىۋعا اق، قاراگىدى نەرگەپ سەنىڭ! الداء سوزلى، بىمشارا بالالار اي! جاسىنان ولگەن كەن انالارى اي! كوپەلەك، شىمىن اۋلاب كۈن كورەرلىك جوق ەكەن پاقىرلاردىڭ شامالارى اي! اي. قۇمار، تىگىداگىزدار قۇلاق سالىپ! كەزەك بىن جەم تاسىگىدار ۇشىپ بارىپ. ۇشەۋىن اسراۋعا قاناشا قىيىن؟ ەتىگەر از كۈن قايرىم بولىپ جارىپ! كوكەك قۇس، جۇنىڭ تۇلەپ جۇرعوي بەكەر! لىزىراق جەتىم ءۇشىن جۇلساق نەنەر؟ قايرىردىڭ بۇل دۇنيەدە جەتىمگە ەتكەن باسقا مىس ساۋاپىنا بارما جەنەر؟ بوز تورىعاي، قاراپ نۇرما سەندە نەككە! جۇرەسىن بوسقا شىرلاپ ۇشىپ كوككە! دالادان توعايلاردان تاماق بۇدە! بۇلاردىڭ ۇشەۋىنە كوب كەرەك بە؟ سار مويمىن، ەر جەتتى عوي بالالارىڭ! بالەدەن قۇداي ساقىتار بىرەر جارىم! بۇلاردىڭ كۈندىز-نۇنى جاتىندا بول! جەقتانباي باقىرلاردىڭ انالارىن! ساندىعاش نە قىلايىن سەنى قايراب! قويارسىن وقتىن-وقتىن ءوزىڭ سايىراب! كوگىلىم بىر ازىراق كوتەرمەككە زارلىنىڭ جەتىم قالعان سوزى قايناپ! دوستارىم، وسىنداى بىر مىس ەتەلىك! جاستاردى جەتىم قالعان كىسى ەتەلىك! ەزگىلەر ورمانىدا بار ەكەنن وسىنداى ساۋاپ مىس پەن كوسەتەلىك! دارىيىعا، مەن باي بولسام جۇرتتان اسقان! ويلەردى سالدىرلۇم مەن قانداي تاستان. باقىل بول، سەرىك اتىم بىرەنجىمە! دامىل ال! قوش، امان بول! مەنى ۇمىتبا! ابايىم تىمەس اتىم ۇزەگىگىگە. كەلىگەر، بوز بالالار، اتتى الىگىدار! جەتەكتەپ توعايىما اپارىگىدار! جابىگىدار جابىۋىنا تۇكتى كەلمە! جەمىنە ەڭ قالاۋلى سۇلى الىگىدار! بۇلاقتىڭ سۇۋى مەن سۇۋارىگىدار.

كوگىلىم قايتتى دۇستاندا، دۇسپانناندا. الداءماعان كىم قالدى نەرى جاندا؟ المىس، جاقىن قازاقتىڭ ەبارىن كوردىم. وتكىردىڭ جۇزى، كەسپەنىڭ بىزى ورنەگىن سەندەي سالا الماس. بىلگەنگە-مارجان، بىلمەسكە-ارزان. ناداندار باعا الاالماس. قىيىنالىما بەكەر، تىل مەن جاق! كوگىلىمىز قۇلاق ويىعارلاق. ەنساب، ۇيات نەرەك وي ويلاعان جان جوق؛ جاۋىپ قوي! تاماعى توتىقتى، جۇمىسى جوقتىق ازىر ار ادام بالاسىن. وتىرىك شاعىم تولىدى عوي، ويلانار ۇۋاقت بولدى عوي كەش دەپ قايتار جول ەمەس؛ جول ازىعم مول ەمەس. بىر كىسى مىگە، جۇن كىسى سۇمعا الى جەنەر زامان جوق قادىرلى باسىم، قايراتتى جاسىم ايعاي مەن كەتتى؛ امال جوق! قوش، قورىقتى ەلىك. قورقتىقان

سەنىڭ ونەرىڭ قايسى؟ ايتىپ بىر! باۋىرىڭغا تارتقان، سىرىڭدى ايتقان سىرلاسىڭ سىرتىنى ايتالار. نە ول مەس. بۇل مەس: مەنىڭ دە كۈنم كۈن مەس! اقشا "جۇز، ال قىزىل بەت "نىل بايلايدى. سوراقى ئۆزىن دا مەس، قىسقا دا مەس. نازىك بىل تال شىبىقتاي بۇراڭدايدى جاسىل "شوپ، بايشەشەك چوق بۇرىنغىداي. چاپمىراغىنان ايرىلغان اعاش، قۇزاي. اق كىيىمدى، دەنەلى، اق ساقالدى، سوتىر، مىلقاۋ ئانماس شىر بىر جاندى. "ۋىنى، باسى اق قىراۋ، "نۇسى مۇۋىتى، باسقان جەرى سىڭىزلاپ كەلىپ قالدى. ول كۈلەدى، مەن دە سالاڭ كۈلەمەن. ول جىلايدى، مەن دە جاسىم قوگەمەن؛ ايرىل ونە، مەندە بىرگە ولەمەن. قىس بولدى، باقشادا "ۋلدى، گۈلدەر سولدى. ونەر جىلدار، "قارتايامىز، ولەرمەز: سىرتە-سىرتە قۇرىپ شامداي سونەرمەز.

غىشىم ولگەن، سىرتىم ساۋ بۇگۈنكى دوس ەرنەڭ جاۋ. ئاناسىڭىز اعامدا جوق، "نىمەدە جوق. ۋاعايرى ئاشارلىقتان "مىتىمدە جوق. ئاقاقتان مەنى ئاقسىم كۈيدەرەسىز: جاۋىزىقى سىزگە ويلاعان كۈنەمدە جوق. ول ساعان الدە كۈيەۋ، الدە قۇدا: سۈيەيدى قوي اتاۋلى مەنى جۇدا. جا بولەڭ، جا جىيەنىڭ، جا ئاعاشىڭ ايتەۋىر ساعان ۇقساس ەدى ودا، ايتىنوعان پەرىشەمە، ياكى جىن-با. ايتەۋىر ۆرەن "سوزى شىقتى شىمغا لاشنىڭ ادامىنىڭ "بارى "مالىم: كىم قالدى ئارازىغا ئاتىلماغان. دەگەندەر مەن جاقسىمەن ئولەپ جاتىر، جاقسىلىقى "وز باسىنان ارتىلماغان. بۇسىمى مەن شىنى دا، قاننىڭ مېيىن شاقنى دا اتەش كەتتى امباھا، ارباسىمان قان ۇشنى. كەۋدەسىمەن جان ۇشنى.

ايلە، اشىۋاعادا جاقنىم شىراق ەرنە وياندىم، وياندىم، جەنە المادىم؛ ەنەڭ باستى كوپ كۆرۈنمەن ەنەن "بىراق "ۋزى ەرمەي، ەرنەڭ بەرمىدى، جۇرت قورەتتى "شىم تولعان ۆمەن "ورت: سىرتىم دۇپەي. مەن كەلمەسكە كەنەرمەن، تۈڭ وندىرمەي.

قالىققا جاعايمىن دەسەڭ، قازانىڭ بولسىم مومىنىڭ سەيىن قۇۋ تابادى، قۇۋدىڭ سەيىن قۇداي ئابادى. چەر ئاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى. ئاي جامانى جورغا بولادى، ادام جامانى مولدا بولادى. جاڭگالماق جاق بولماس، سۈرىنمەس تۇپاق بولماس. بۇرىنغىنىڭ كىمىسى-بۇگۈنكىنىڭ كىمىسى. ارغىماق بىردە جالدى، بىردە جالسىز؛ ەرجىگىم بىردە مالدى، بىردە مالسىز. ەردىڭ ەرنىڭ بىلمەگەن قۇدانىڭ ەرنىڭ بىلمەيدى. ات باسبايمەن دەگەن جەرىن "ۇش باسادى؛ ەر كۆرمەيمەن دەگەن جەرىن "ۇش كۆرەدى. اداسبايمەن دەگەن جىگىتتى قاراڭغى تۇمان اداسىمىزادى.

ات باسىنا كۈن تۇۋسا، اۋىزدىق بەن سۇۋ شەر؛ ەر باسىنا كۈن تۇۋسا، ەنگى مەن سۇۋ كەشەر. ەر "ونەردىڭ ايتىدايى، ەب ونەردىڭ ايتادى. ەردىڭ اتىن جا اتى شىعارار، جا قاننى شىعارار. سەبىدار بولماي، باي بولمايدى. سە،

ھوق بولماي، ەر بولمايدى. الپ اتادان، ات بىيەدەن نۇۋادى. ۋايىم نۇبى تەگمىز: باتاسىن دا كەتسەن؛ ئاۋەكەل نۇبى قاينى: مەنەسەن دە وتەسەن. ارىماق اتنىڭ قۇيرىقى-ئارى جىبەك، ئارى قىل. قاس جاقسىنىڭ بەلگىسى-ئارى موزا، ئارى قۇل. باي بولايىن دەگەن جىگىت ئىمىر ياشىمىل كەلەدى؛ ادام بەلەين دەگەن جىگىت قارىنداشىمىل كەلەدى. چاڭمىر چاۋسا، جەردىڭ بوسى، چاقسى تۇسا، ەلدىڭ بوسى. بىيىك ئاۋدىڭ تۈبەسىن بى، تۈبە بارما؛ چاقسىنىڭ اتىن ەستى، ۋەينە بارما. جورعانىڭ قادىرىن جە ەلە بىلەدى. چاقسىنىڭ قادىرىن ولگەندە بىلەدى. جامانىڭ ايتقانى كەلەيدى، ساندېراقتاعانى كەلەدى. ەيت قۇتۇرسا، بىەسەن فابار؛ ئورعاي قۇتۇرسا، بۇركىنكە شايار. ارقى مالىدى اسىراساڭ، اۋىزى-مۇرنىڭدى ماي ەتەر؛ جامان كىسىنى اسىراساڭ، اۋىزى-مۇرنىڭدى قان ەتەر. جامانىڭ ئۇستى سۇۋ بولسا، كەبەسەنەي كورەر. جامانغا مال بىتسە، كەت-بەسەنەي كورەر؛ جامان اققا جال بىتسە، جانغا تورسۇق بايلاناس؛ جامان كىسىگە مال بىتسە، جانغا قوڭسى قوندىرماس. چاقسىغا ايتساڭ بىتەرەر، جامانغا ايتساڭ، جىتەرەر. چاقسىدان جامان تۇۋادى: ئىمىر اياق اسقا الەمسىز؛ جامانغان چاقسى تۇۋادى: ادام ايتسا، نانەمسىز. قاس چاقسىنىڭ بەلگىسى-ئوز ۋەينە ۋوزى قۇل؛ ئاس جامانىڭ بەلگىسى-ئوز ۋەينە ۋوزى سىمى. چاقسىغا بىرسەڭ اسىڭدى، چاقسى سىيلار باسىڭدى؛ جامانغا بىرسەڭ اسىڭدى، بىنكە ئاستار باسىڭدى. جۇيرىڭ شايار بولادى، مويىنىنان جال كەتسە؛ چاقسى جامان بولادى، قولىنان مال كەتسە. قارغا ماقتانمى، سۇڭقار بولمايدى؛ ەسەڭ ماقتانمى، ئۇلار بولمايدى. كىسى اقمى مەن باي بولغانشا، ئوز اقمىڭ مەن جارلى بول. جالەمىز جۇرپ چول ئايقانشا، كوپ كىسى مەن اداس جالەمىزنىڭ جاعى جوعالسادا، ئابىلمايدى، كوپنىڭ وعى جوعالسادا، ئابىلادى. قالىڭسىز قىز بولسادا، كادەسىز كۇيەۋ بولمايدى. ورامال-توپىغا جارامايدى، جولغا جارايدى. ەككەپكەنگە ەككەي، باسنىڭ جەرگە تەكەنشە؛ شالقايعانغا شالغاي، تۈپەڭ كوككە جەتكەنشە. ئوزى بىنكەن جانجالدى جانم دەسەڭ بولماس؛ ئنى ۇل ئايقان قاتىندى قانم دەسەڭ بولماس؛ اتادان ئاۋ تۇۋعانشا، جالەمىز تۇسا نە ەتەدى، ەلگە تۇلغا بولغالى؛ قاراعايعا قارىس بۇتاق بىنكەنشە، ەمەنگە ئىمىر بۇتاق بىتسە نە ەتەدى-قۇسقا تۇغىر بولغالى. وزىڭگەن ئۇۋماي، ۇل بولماس، ساتمى ئلماي، قۇل بولماس. جەنمەشلىكىنى كوپ كورگەن، ئۇش شاقىرتباي «ا» دەمەس؛ ئشارشلىقنى كوپ كورگەن، ئوزى توپماي «ما» دەمەس. اق سۇڭقاردىڭ بالاسى، الدىنا توپماي، جەم جەمەس. ارىماق اتنىڭ بالاسى، از وتتاب، كوپ جۇۋسايدى؛ اسىلداردىڭ بالاسى، از سويلەپ، كوپ تىڭدايدى. اعاينىڭ قادىرىن، جالالى بولساڭ، بىلەرسەن. اتا-ئانىنىڭ قادىرىن، بالالى بولساڭ، بىلەرسەن. اعاينىڭ جامانداپ، تۇۋعاندى ئايدان ئابارسىن؛ ارىماقنى جامانداپ، بۇۋاندى ئايدان ئابارسىن. باسقا ەلدە سۇلتان بولغانشا،

«وز ەلىڭدە ۇلتان بول ەل اعاسىز بولمايدى، تون جاساسىز بولمايدى. مال بىتبەس دەپ ەردەن تۇڭلىمە، شوب بىتبەس دەپ، جەردەن تۇڭلىمە. مال تابىاس جىڭىت بولماس: تۇرارىن ايت. باس ەكەۋ بولماي، مال ەكەۋ بولماس. ات اۋناعان جەرىندە تۇڭ قالادى.»

سەرىن بىلمەگەن اتتىڭ سەرىنمان جۇرمە. ات اباغان جەرگە قارار، قۇس اباغان كوككە قارار. قۇنتى قوناق كەلسە، قوي ەگىز تابادى. ەشكى ەگىز تاۋىپ قويدان اسباس؛ مېت ەگىز تاۋىپ، ەلدەن اسباس. مېر بىبەنىڭ ەمشەگى ەكى؛ مېرى كەتسە، مۇتى جوق؛ مېر تۇيەنىڭ ەركەشى ەكى؛ مېرى كەتسە، كۇشى جوق. تۇيە قاشىپ، جۇكەن كەتە الماس. التى كۇن انان بولعانشا، مېر كۇن بوۋرا بول. اۋىزى قىمىق بولسادا، بايدىڭ ۇلى سويلەسەن. باعىڭ جۇرگەن شاعىندا، چاپالاق سالساڭ قازىلەر؛ باعىڭ قايتقان شاعىندا، لاشىن سالساڭ، ازىلەر. جەمەسەدە ماي جاقسى، بەرمەسەدە باي جاقسى. جارلىق سەنى قايتەيىن: جانداي دوستى جات ەقتىڭ؛ كارلىك سەنى قايتەيىن: سويلەر سوزگە مات ەتتىڭ باي قاسىغا كوشىپ بار، بايماساڭ. ماعان كەل؛ قۇۋ قاسىغا كوشىپ بار، قۇرىماساڭ، ماعان كەل. مورلىق قىلساڭ جالغىز قىل: ەكەۋ بولساڭ مېرى ايعاق؛ وتەكەل وتسەڭ، بۇرىن ەت: ارتقان وتسەڭ، جول تە. ايتىسقان سوڭ داۋ ەمەس بە، ايتىسقان سوڭ جاۋ ەمەس بە؟ تابقان قۇۋانسادا، تانمان الادى. الى كەلگەن الېدا، شالېدا جىعادى. مېرى ايتقاندى قۇلدا ايتادى، قۇل اۋىزىنىڭ دۇۋاسى جوق. اقلى جوق باسقا ادبرايعان كوز بىتەدى، دۇۋاسى جوق اۋىزعا سىلىدىراغان موز بىتەدى. ەردەن ەلتىرى داۋلاب سالساڭدا تەڭدىك. ارلى ارىغا قاراسا، ارىسىز «جەڭدىم» دەيدى. قونعانشا قوناق ۇيالايدى، قونعان سوڭ قوناق بىەسى ۇيالايدى. قوناق از وتىرىپ كوپ سىنايدى. قوناق كەلسە، ەت پەسەر، ەت پەسپەسە، بەت پەسەر. بارىندا باتىپ ۇش؛ جوغىندا سە تىپ ەش. جاقسى اس قالعانشا، جامان قۇرساق جارلىسىن. كىسى قانداي بولسا، اسى سونداي. جەننەمنىڭ اۋىزى اسقاتىسە، مۇرنى قانايدى. اقماق، الدىنداى استان ۇركىپ، اشنان ۇلىپتى. جوعالىپ تابىلعان مال ولجا؛ اۋىرىپ جازىلعان جان ولجا. كوزىنەن كورىپ بارىندە، نىسامباي مۇنى جىرلاعان. توسۇ كورمەي ەش كىنەن، قان ەدى مويىنى سىمباغان. ەرەڭسىپ قىرعىزعا، قان ويەندى شىنداعان. سول ەل مەنەن كۇشەيمىپ، تەرەلەر جايدى قايتتى. اتاناسىن دەپ جان قالماي، جۇرتقا سالدى سانانتى. سەگىز جۇز كىسى بىركەپ، بىلعي باتىر مانابىتى؛ اق سۇۋ دەگەن وزەننەن شابتى ولجا بولاتتى. تاۋ سۇۋىنداى سارقىراپ، بايۇزاق كەلدى تومەننەن كوكىلى مېتىتى، ايقاسىپ ناۋىزباي - اسىل بەرەن مەن. قۇس - تۇسىنان قۇرالىپ، قىرعىزدىڭ قولى كەرنەدى، بەسىگە دەيىن اتىسىپ، قازاقتىڭ الى كەلمەدى. قىرعىزدى تۇرىپ شىعا الماي، باتىرلار سوندا مېر

ساستى. ۋە يەنە ەركەك قالدىرماي، قىرغىز شىققان ايداتىپ، قىل قۇيرىق قىپ بارىندە قارىۋ - جارق سايالاتىپ. قىزىقسىن دەپ اسىرغا، قازىنا توكتى جايقاتىپ، «كەلسەڭ كەل» دەپ اقىرىپ، سارى الا تۇۋىن جايىراتىپ، قىرغىزداردى چوڭكىلىتىپ، تۈسكەيدە اتىن ويقاتىپ؛ اسىۋىن تاستاپ، كوپ قىرغىز، باس قامىن قىلىپ، كەتەيدى. اشىۋىلانىپ سول جەردە، (قان) الدىردى، ەكى تۈيەنى: شوگەرىپ سالىپ، تۈيەگە زەڭبەرەگىن سۈيەيدى. تۇرغىزىپ قويىپ اتسادا، كۈمپىلىدەپ، تاۋغا تىيەيدى. الا تاۋدان اسا الماي، قازاقتىڭ قولى بايلاندى. وسى بۈگۈن كۈن باتباي، كور- سەتشى قانات جايغاندى. تاۋ باسىندا قىرغىزغا ىمىر ئىيگىزىپ نايىزامدى. تاۋ باسىنا جەتە الماي، بولماي تۇر اۋ ىسانىمىز؛ جاپىرقان سەكىلدى، كوڭىلى اشىلماي جانىمىز؛ كوڭىلىڭ سوقسا، ناۋا جان، قاننان جاۋاب المىز، تومامامدى سىپىرىپ، قاماۋ تاسقا سالىمىز. بايۇزاق اتتان تۈسكەن سول، قاسىنا ىتۈستى قانىمىز. قانىمىز اتتان تۈسكەن سول، تۈسكەن قاندى ارىمىز. بۇز باساق دا ول تاۋدى، تۈسە قالدىق ىبارىمىز. سول ۋاقىتتا، قاراساق، تاۋ باسىنان شۇۋ شىقتى. قاپتاعان قارا تۈمانداي مۇنارلانىپ، بۇۋشىقتى. بۇۋ دەسەڭ مىلتىق ىتۈتىنى (ەكەن). شوگە اتىم جەر بار- ماي اق، ايمىرىلدى قانىڭ ەركىمىن. قويا تىيگەن بورىدەي، قىرغىزغا سالىدى كەسىردى. اق كىرەۋكە بەك ساۋىت، تازا جۇرسە، تۈت الماي، مىلتىقتىڭ وعىن جىبەر مەس، شىمىرشىمى جۇقارماي. جارا سالىق دەگەندە، بەرگەندەي قىرغىز بار مالىن. قول الدىندا جۇرگەندە قىرغىزدىڭ ىمىر داناسى، ناۋىزبايعا كەز بولمىپ، تۇرا قالدى جاناسا. اشىۋىن بۇعان باسىن دەپ، جەرىمدى ساعان تاستادىم. ولجا قىلىپ قايتىسىن دەپ، مالمدى ساعان تاستادىم.

قونىستى ورىس العان سول، كەنە كىم اۋعان جەرىنەن، باۋىرى سۇۋىپ ول جاققا قاراشى بولغان ەلمەن. ون ەكى كىسى جىبەردى جەكە باتىر ەرى مەن. بىزگە قونىس بەرسىن دەپ قونىنىڭ سالعان كۈلمەن. ەكى اي جاتتى، تۇتقىن بولمىپ جانقاراش، جاتتاي بەگمىگەن. قورعان بولمىپ قالقىنا ىر كىم شىقسىن تابىندا. ايباتىڭ اسىپ تۇرعاندا، ايتارسىن، تۈرە، ىسوزىڭدى. اتتىن جىعاڭ قىسپاسا، قىرغىزدار ويار كوزىڭدى. كۈنىم تۇۋسا كۈرەرمىن، بۇيرىق بولمىپ تۇدادىدان قازام جەتسە، ولەرمىن. ەرجان كەتكەن ىتۈن قاتىپ، قان بولغان سول وكىمىدى، ىتۈرت ىجۇز كىسى بولمىپ قالماڭ تۈبىڭ شەتىندە، بارلاپ، قاراپ كەلگەلى جاۋ بارما دەپ بەتىندە. كەلسەستەي كورىندى، ناۋىزى- بايدى بولگەن سول، قىرغىزدىڭ قولى كۈبەيىپ، جاقىنعا كەلىپ تۈنگەن سول. بايۇزاق داتقا سويلەيدى، اشىۋىلانىپ، اقىرىپ؛ قالقىنا قاراپ، ىسوز ايتتى، وڭ- تىرىستى ساپىرىپ، نە قىلىپ شىقباي وتىر دەپ، باتىرلارنى شاقىرىپ، دۇلاتتان شىققان باتىردىڭ ئالايمىنا باتىرىپ، شىدامادى ناۋىزباي. كىيىمىنە قىنالىپ؛ تۇرا كەلدى ورنىنان، شىمىقتاي بەلى يۇالىپ، اراسى المى داۋىستاپ: «بارما، مۇند

كەل» دەۋگە. ەكەنشى رەت اتقاندا، بىر كەرەمەت بىلىندى. «ۇرماي-ۋەاي، زەڭبەرەك ورتاسىنان بۇلىندى كەرتايلاق قوۋا تىيگەن سوڭ، مەنىبەلدى ناۋرىزباي. سەگىز كىسى باس قوسىپ، سۇۋ بويىندا ئۇرىنى تۇقتانا المايدى كۆپ جاۋدى، ۇستىرتكە ويناب شىعەستى.

ال كەتىپ جىيىلىۋا نايانغاندا، جالەنەب اتقا ەنىڭ سوز ايتادى: ات دوستىم، جۇگىم اۋىر قالىم مېتىتى. ەمەسەن جۇرە الاتۇن ەندى مېتىتى، زورەيىپ جولدا ءولەپ قالاتۇنىمىن، اناساڭ اۋىستىرىپ بىر از جۇكتى.

بىر كۈلدىك ەمەن ايتتى قامىسىنا، سىبايلاس كۈبەن بەرگى تانىسىنا: «جاراقتان مەنى قۇداي سونشا ارتىق، مىقتى دەپ جەر جارىلاد دابىسىما. وگىزدى سۇۋا تويعان باقا كوردى؛ سەكەرىپ چولداسىنا جەتىپ كەلدى. بولامەن مەندە سوناۋ وگىزدەي دەپ، جەل تارتىپ، مەسىپ - كەۋىپ، قازىن كەردى. سۇرادى چولداسىنان تولىمىپ با دەپ، وگىزدەي اناۋ، تۇرعان بولىمىپ با دەپ. بۇرىنقى مىقتىلىقتى بۇلاي قويىپ، تىرناغا سوز سويلەيدى كىشىلىك بەن: «شىراغم، دۇر نەيەدە ۇمىتبايمىن، قۇتقارساڭ مەنى قازىر وسى دەرتتەن». سۇۋىرىپ سۇيەكتى الەب تاستاپ ەدى، ۇۋىپ دەپ، قاسقىر سوندا كوزىن اشتى. قۇتقارغان زور بالەدەن تىرناسىنا ول بىراق كۈرسە تەددى بىلاستى. ەڭبەگىن بىر دەپ تىرنا سۇراپ ەدى، قاس ەكەڭ ساۋ كۇندەگى انگە باستى؛ نە دەيسىمىن؟ ويمىن با وسىڭ، شىن با تىرنا؟ قاچاۋا ماچىمىنۇن جوق ساعان مۇندا. اقى الەب وزگەلەر دەن دانەپ قابىسىن. قوي، تىرنام، ويناب مەنى اۋرە قىلما. تانىسى مۇنى كۆرىپ كەلەجاتقان، استىنىدا وگىزى بار ساپان تارتقان. كوزىمە كۇنى بويى كۆرىنەپ ەڭ، كەلەسىمىن سويلە دەدى سەن قاي جاققان. سوندا بۇل مۇرىن كۈككە كۈتەرەدى، ادامسىپ ماڭىزدانەپ جۈتەلەدى. «جەر جەرتەپ كۇنى بويىن، شارشاپ كەلەم. مازالاب سۇراپ ساعان نە كەرەكى؟». ماز بولىپ ماقتاعانغا ناستانەپ، قايتىباسەن دەپ ويلايدى ساعى سەنىب. الەستان ارىپ، اشىپ نىزدەپ كەلگەن، بايەۋستىڭ كەتسەن دەدى كۈڭلى تەنىب. «تەرىك ماقتاعانغا قارە ەرىپ، قارق ەتتى پارمەنىنشە جاعىن كەرىپ. قاڭغىرەن ناماق نىزدەپ، بىر اش بۇرى قوزىغا جەتىپ كەلدى جايىناب كوزى. جەمەككە كىنا قويىپ سول ارادا، جالاغىپ، مەنى قاسقىر ايتقان سوزى: «سەن، قوزى تەككە قاراپ جۇرە المايسىن! سوقتىقبا ماغان دەسەم، تىل المايسىن. مويىنكىدى قازىر جۇلىپ الايمىن با! سۇۋىمدى نەگە بىلەپ بىلاي لايىسىن؟» قوزى ايتتى: «قاسقىر تاقسىر، تۇقتا ازىراق! تەرەگىز كىنام بولسا، ادەل بىر اق. نىزىڭىز جاتقان جەردەن تومەن كەلىپ، شىتىم مەن جۇز فادامداي قاشقىراق...» ورمانغا بالتاسى مەن كەلدى مۈجەك؛ ارالاب اعاش تاشىداپ جۇردى كەزىپ، ياپىرىم اي، امان قالاساق جارا دەپ، جاننىمان كۈرگەن اعاش دى بەزىپ. مۈجەككە بىر جاسى اعاش ايتادى سوز: «قۇدايدان تىلەۋشى ەدىم

كەلتىر دەپ كەزە. مىڭ دا مېر العىس ساعان بەرەر ەدىم، وسى ۇلكىن اعاش-
ئاردان قۇتقارساڭ تەز...». ول قانشا پايدا تابتى جالعىز تۇرىپ، وزكەنىڭ ەلك
ەتىپ، بارىن قىرىپ، اعاشنا قۇۋزاب تۇرغان ال بولسىن با؟ كەتىپ داۋىل
سوعىپ قالدى سىنىپ. سوندا وعان سىنىپ جاتقان جىلان ركەلدى.
وزىگە بالە تىلەپ ەلنىڭ دەدى. قورعاۋىش جانىڭداغى اعاشئاردىڭ كىناسىز
بارىنە ىلاڭ سالىڭ دەدى. پاناڭدى جەلەن، كۇتەن قورعاپ تۇرغان، قىرىپ
زىپ عوزىڭ جالعىز قالدىڭ دەدى. ەلانىڭ ارام بەيىل سۇيمەس قۇلى وتىڭا
وزىڭ جاققان جاندىڭ دەدى. مامىيان كۇندىز تونى بولدى قولدا، اس شىۋ،
دامىل المۇ بولمادى وندا. التىمدى، بولەك-بولەك سۇيىپ وتىر. سوزى مەن سوزى
كەلگەس قۇرىپ سوندا. مىنىكى، دەدى ەنەي مەن دە بايەمىن: «بايلار مەن
جۇرتتان اسقان سايمان-سايمان. قۇدايم بەرمەگەندە جانتىم ۇيىقتاپ، تۇرغاندا
قۇداي بەرىپ نەگە ۇيىقتايمىن؟ شىعارسىم، قازىر التىن سوزى الاتۇن. ونان سوك
مېر جۇزمىڭ بىيە الاتۇن. كوشكەندە جۇكتەرمىدى اتقا ارتام با؟ تاغى دا التىن
كەرەك تۇيە الاتۇن...» سىمىر مەن مىناۋ التىن قويغا دەدى، انالار قىتمىن السام،
تويىغا دەدى. جۇمسارمىن مۇنان سوككى التىنداردى قاراجات كىم-كەشەك بويىغا
دەدى. ال، ەندى وگىز تۇرىپ موگىرەيدى، كوز جاسى اعىل-تەگىلەگىرەيدى؛ قىيانات
كىسى اتىنا قىلمان دەۋشەم: ازىمدى شايتان زالىم مەنى دەيدى. بارىپ كەلسە،
ەرتىستىڭ سۇۋىن ناتىپ، بەرىپ كەلسە، مېر ارىز، بۇتىپ شانتىپ، ەلدى المىپ،
ەدىلدى المىپ، ەلرەدى، مىسىپ كەۋىپ قايارىپ، كەلەجاتىپ ارى-بەرى اينالسا،
اتى ارىقتاپ شىعىنغا يەلشەسىنەن ايدان باتىپ سۇم-سۇرقىيا، قۇۋ، بىلگىش
ئاتاباققا قۇداي قۇمار قىلىپتى، قالجىراتىپ شىن كوگىل مەن سۇيسە ەكەن،
كىمىدى سۇيسە؟ مېر سوزى مەن تۇرسا ەكەن، جانسا، كۇيسە؟ قىرمىزى، قىزىل
جىپەك بوز بالالار، وڭىق بولسا، بىلعايدى، مېر دىم تىيسە. جوق بولسا قاتىد
نىڭنىڭ جات وسەگى، بولماسا مىنەزىنىڭ ەش كەسەگى، مايمىسقان بەينە كۇلدەي
تولىقسەن، كەم مەس التىن تاققان چار تۈسەگى. كۈلەڭكە باسىمىن ۇزاتىپ
التىنى كوزدەن جاسىرسا، كۇندى ۋاقىت قىزارتىپ، كوك جىيەكتەن اسىرسا،
كۆڭكىرىت كوگىلىم سىرلاسار سۇرقىل تارتقان مېي ۋاقىت. التىن سەرمەپ،
جۈرەكتەن تەرىپ، شىمىرلاپ بويىغا جايىلعان، قىيۋادان شاۋىپ، قىيىنىمىن
تۇتىپ، تاغىنى جەتىپ قايرىغان. تولىۋى تۇقسان قىزىل ئىل، سويلەيمىن دەسەڭ،
سوزىڭ مېل. قاينايدى قانىڭ، اشىيدى جانىڭ مىنەزدەرىن كورگەندە؟ جىگەرلەن،
سىلكىن، قايراتتان، بەرگەن دەپ ناسىقات بەرگەندە. ۇياتسىز، ارسىز سالتىغان
قالغىپ كەتەر ارتىن. مېت ۇرسە، بالا تاياعىن الا، قۇۋادى، مېت بەن كەكتە
سىپ، ۇرسىقانىسىپ وي! دەپ، ۇيات دەپ قوي! مەن ۇلكەندەر تىيار تەك!
دەسەپ، ونى بىلىڭ؟ مۇنىڭ نە؟ مەن قۇتقارساڭ تەز... دە. كۇيىپ كەن